

Σχολή Ανθρωπιστικών
Σπουδών

Δημιουργική Γραφή (ΔΓΡ)

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

**Ξαναδιαβάζοντας *Το διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή
πενήντα χρόνια μετά (1976-2026)**

Εμμανουέλα Γ. Δουβροπούλου

(Α.Μ.: 515695)

Επιβλέπων Καθηγητής: Βασίλειος Αλεξίου

Πύργος, Ιούνιος 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του/της φοιτητή/φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο/η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του/της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Ο/Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

**Ξαναδιαβάζοντας *Το διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή
πενήντα χρόνια μετά (1976-2026)**

Εμμανουέλα Γ. Δουβροπούλου

(Α.Μ.: 515695)

Επιτροπή Κρίσης

Επιβλέπων Καθηγητής:

Βασίλειος Αλεξίου

Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο
Θεσσαλονίκης

Συν-Επιβλέπουσα Καθηγήτρια:

Σοφία Ιακωβίδου

Καθηγήτρια, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο
Θράκης

Πύργος, Ιούνιος 2026

Ευχαριστίες

Από καρδιάς ευχαριστώ, για την πάντα προσηνή και σοφή καθοδήγησή του, τον επιβλέποντα καθηγητή αυτής της διπλωματικής εργασίας κύριο Βασίλειο Αλεξίου, με την εμπνευσμένη διδασκαλία του οποίου ξεκίνησε, εξάλλου, το ταξίδι μου στη Δημιουργική Γραφή. Σ' αυτόν, αλλά και όλους τους καθηγητές μου στη διάρκεια του παρόντος μεταπτυχιακού προγράμματος, χρωστώ την ολοκλήρωση αυτής της πολύτιμης πνευματικής διαδρομής, και τους ευχαριστώ θερμά.

Περίληψη

Η ζωή του Δημήτρη Χατζή, ενός εκ των σημαντικότερων μεταπολεμικών πεζογράφων της νεοελληνικής λογοτεχνίας, καθορίστηκε από τα συγκλονιστικά γεγονότα της δεκαετίας του '40. Έτσι, όπως ήταν φυσικό, το έργο του –ποσοτικά μικρό αλλά πολυσχιδές– υπήρξε καρπός των παραπάνω συλλογικών βιωμάτων, που, λόγω και της ιδεολογικής του τοποθέτησης, τον στιγμάτισαν προσωπικά. Αυτού του έργου σταθμό αποτέλεσε και το ένα εκ των δύο συνολικά μυθιστορημάτων του, το *Διπλό βιβλίο*, που ο Χατζής συνέθεσε και εξέδωσε μετά την επάνοδό του στην Ελλάδα, όταν πια έκλεινε τον κύκλο της ζωής του.

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια εκ νέου ερμηνευτική-κριτική ανάγνωση του *Διπλού βιβλίου*, μισό αιώνα μετά την πρώτη έκδοσή του, το 1976. Απώτερος στόχος της είναι να διερευνήσει τον όποιο αντίκτυπο του βιβλίου στον σημερινό αναγνώστη – αν, και κατά πόσο, το *Διπλό βιβλίο* εξακολουθεί να συνομιλεί με τον σύγχρονο άνθρωπο, όχι, απλώς, ως εγνωσμένης αξίας λογοτεχνικό προϊόν μιας συγκεκριμένης περιόδου, αλλά ως οργανικό και «σημαίνον» τμήμα της σημερινής νεοελληνικής και πανανθρώπινης συνείδησης.

Στο πλαίσιο αυτό, διατρέχει, αρχικά, τα εργο-βιογραφικά στοιχεία του συγγραφέα, καθώς και τη βασική κριτική υποδοχή του έργου από τη γενιά του. Εν συνεχεία, επιχειρεί να φωτίσει κάποια ουσιώδη ζητήματα δομής, αφηγηματολογίας και περιεχομένου, που, συνιστώντας την ιδιαίτερη ταυτότητα του έργου, αφενός το ενέταξαν στα πλέον «ευπώλητα» της εποχής του, αφετέρου το έθεσαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της προαναφερθείσας κριτικής, τόσο θετικά όσο και αρνητικά. Τέλος, εξετάζει αν τα παραπάνω στοιχεία καθιστούν το *Διπλό βιβλίο* επίκαιρο και διαχρονικό, πενήντα χρόνια μετά, αν απηχούν τον τρόπο μας να λέμε και να ακούμε ιστορίες ακόμα και σήμερα.

Λέξεις – Κλειδιά

Δημήτρης Χατζής, *Το διπλό βιβλίο*, μεταπολεμική πεζογραφία, ρωμαίικο, μετανάστευση/ξενιτιά, αλλοτρίωση.

Rereading Dimitris Xatzis' *The double book*

fifty years later (1976-2026)

Emmanouela G. Douvropoulou

Abstract

The life of Dimitris Hatzis, one of the most prominent post-war prose writers of Modern Greek literature, was defined by the cataclysmic events of the 1940s. Consequently, his work –compact in volume yet multifaceted– was the product of these collective experiences, which, given his ideological stance, marked him personally. A landmark of this oeuvre is one of his only two novels, *The Double Book*, which Hatzis composed and published following his return to Greece, as he was nearing the end of his life.

The present thesis constitutes a renewed interpretive and critical reading of *The Double Book*, half a century after its first publication in 1976. Its ultimate objective is to investigate the book's impact on today's reader – examining whether, and to what extent, *The Double Book* continues to engage in a dialogue with contemporary man; not merely as a widely recognized literary product of a specific period, but as an organic and “signifying” part of today's Modern Greek and universal consciousness.

Within this framework, the study initially traverses the author's biographical and bibliographical data, as well as the fundamental critical reception of the work by his generation. Subsequently, it attempts to illuminate essential issues of structure, narratology, and content which, by constituting the work's distinct identity, both established it as one of the best-sellers of its time and placed it at the center of the aforementioned critical discourse, eliciting both positive and negative responses. Finally, it examines whether these elements render *The Double Book* relevant and timeless fifty years later, exploring if they echo the way we tell and listen to stories even today.

Keywords

Dimitris Hatzis, *The Double Book*, post-war Greek prose, Romiosini/greekness, migration/xenitia, alienation.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Abstract	vi
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	x
1. Η ζωή και το έργο του Δημήτρη Χατζή.....	1
1.1 Η ζωή του	1
1.2 Το έργο του	4
1.2.1 Το δημοσιογραφικό και επιστημονικό έργο του Δημήτρη Χατζή	4
1.2.2 Το λογοτεχνικό έργο του Δημήτρη Χατζή.....	5
2. Το <i>Διπλό βιβλίο</i> και η κριτική υποδοχή του.....	8
2.1 Οι πρώτες κριτικές (1976).....	8
2.2 Η κριτική των Δ. Ραυτόπουλου, Σ. Χρήστου, Β. Γεωργίου και Ε. Παιονίδου (1977) 10	
2.3 Η κριτική των Γ. Καλλιόρη, Π. Κοροβέση, Ν. Ησαΐα, Απ. Σαχίνη, Λ. Πολίτη και Μ. Vittì (1977-1978).....	11
2.4 Η κριτική των Μ. Γ. Μερακλή και Δ. Τζιόβα (1979-1980).....	13
2.5 Συμπεράσματα και νεότερες αποτιμήσεις.....	13
3. Ο τίτλος του <i>Διπλού βιβλίου</i>	15
3.1 «Δυαδικότητες».....	15
3.2 Συμπέρασμα	16
4. Το <i>διπλό βιβλίο</i> : Χρόνος και Τόπος	18
4.1 Τα «γερμανικά» κεφάλαια	18
4.2 Τα «ελληνικά» κεφάλαια	19
4.3 Κεφάλαιο 9: Το «ελληνο-γερμανικό» κεφάλαιο.....	20
5. Το <i>διπλό βιβλίο</i> : Οι αφηγηματικές φωνές και η εξέλιξή τους.....	22
5.1 Η εξέλιξη των αφηγηματικών φωνών ανά κεφάλαιο.....	22
5.2 Συμπεράσματα	28
6. Το <i>διπλό βιβλίο</i> : Βασικοί θεματικοί άξονες	29
6.1 Μετανάστευση-ξενιτιά.....	29
6.1.1 Σε αναζήτηση του Ρωμαίικου	30
6.1.2 Δύο άνθρωποι «χωρίς πατρίδα» και ένας ακόμη	32
6.1.3 Συμπεράσματα	37
6.2 Εργασία	38
6.2.1 Το μαραγκούδικο	38
6.2.2 Το ΑΟΥΤΕΛ.....	39
6.2.3 Συμπεράσματα	41
6.3 Ιστορία.....	42
6.3.1 Ο μικρός ράφτης της Σούρπης: Πόλεμος – Αντίσταση – Εμφύλιος.....	43
6.3.2 Η Αναστασία των Μολάων: Η μετεμφυλιακή γενιά.....	44
6.3.3 Το ελληνικό καφενείο: Χούντα – Μεταπολίτευση	45
6.3.4 Συμπεράσματα	47
7. Ξαναδιαβάζοντας το <i>Διπλό βιβλίο</i> πενήντα χρόνια μετά	48
7.1 Η θεματική του <i>Διπλού βιβλίου</i> τότε και σήμερα.....	49
7.2 Συμπεράσματα	51
8. Επίλογος.....	53

Δημιουργικό μέρος.....	54
Με τον τρόπο του Δ. Γ. Χατζή: 8 πεζογραφήματα	54
Βιβλιογραφία.....	68

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

ΑΚΕΛ	Ανορθωτικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού
ΔΣΕ	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΛΑΣ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΠΟΝ	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΚΚΚ	Κομμουνιστικό Κόμμα Κύπρου
ΟΔΓ	Ομοσπονδιακή Δημοκρατία Γερμανίας

1. Η ζωή και το έργο του Δημήτρη Χατζή

«Στους ανθρώπους της γενιάς της Αντίστασης και του Εμφυλίου», όπως παρατηρεί η Βενετία Αποστολίδου (2022, 189), «το πνευματικό έργο, λογοτεχνικό, κριτικό, επιστημονικό είναι άρρηκτα δεμένο με το βίο τους και ιδιαίτερα με τις εμπειρίες των συγκλονιστικών γεγονότων της δεκαετίας του '40». Από τον παραπάνω «κανόνα» δεν εξαιρείται ο Δημήτρης Χατζής, του οποίου η πολυκύμαντη ζωή (1913-1981) σμιλεύεται μέσα στις εμπειρίες της Αντίστασης και του βουνού, της μακρόχρονης εξορίας κατόπιν, και της επιστροφής στην πατρίδα στο τέλος της ζωής του, μετά την Μεταπολίτευση. Γι' αυτό και το έργο του, πολυσχιδές όπως κι ο ίδιος, είναι απόλυτα συνυφασμένο με τα παραπάνω βιώματα, αλλά και συγχρόνως, ένα έργο διαρκώς εν εξελίξει, μέσα από την πάντα οξυδερκή και «ανήσυχη» ματιά του δημιουργού του.

1.1 Η ζωή του

Ο Δημήτρης Χατζής –δεύτερος από έξι αδέρφια– γεννήθηκε στα Γιάννενα το 1913.¹ Πατέρας του ήταν ο Γεώργιος Χατζής-Πελλερέν (δημοσιογραφικό ψευδώνυμο), λόγιος δημοσιογράφος και εκδότης της εφημερίδας *Ηπειρος*. Φοίτησε αρχικά –μαζί με τον αδερφό του Άγγελο– ως οικοτρόφος στην Ιόνιο Σχολή Αθηνών, αλλά λόγω του θανάτου του πατέρα του, το 1930, ολοκλήρωσε τις γυμνασιακές του σπουδές στη Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων. Ακολούθησε το 1931 η εγγραφή του στη Νομική Αθηνών, χωρίς, ωστόσο, λόγω των οικονομικών δυσχερειών, να ολοκληρώσει ποτέ τις σπουδές του. Η επιστροφή στη γενέθλια πόλη σηματοδοτήθηκε, μάλιστα, από την ανάληψη της διεύθυνσης της εφημερίδας *Ηπειρος*, υπό την επιτροπεία ανθρώπων του χώρου.

Το 1935 ο Χατζής εντάσσεται στο ΚΚΕ –είχε προηγηθεί «μια διεργασία “ντροπαλής” όσμωσης με τον ιδεολογικό χώρο της Αριστεράς» (Νούτσος, 1999, 44), λόγω του δημοσιογραφικού ρόλου και των φοιτητικών συναναστροφών του– και αναπτύσσει σχετική δράση. Η δράση αυτή έχει ως αποτέλεσμα την ολιγόμηνη εξορία του στη Φολέγανδρο, κατά την κήρυξη της μεταξικής δικτατορίας, το 1936, εξορία μετά την οποία θα εγκατασταθεί στην Αθήνα.

¹ Σε επιστολή του στον Ρένο Αποστολίδη (20.8.1960) γράφει χαρακτηριστικά: «Είμαι ηπειρώτης, γιανιώτης και δη “καραβατιανός”» (Γουλανδρής, 2001, 213).

Το 1940 στρατεύεται αλλά δεν οδηγείται στο μέτωπο. Στη διάρκεια της Κατοχής γίνεται μέλος του ΕΑΜ και συμμετέχει ενεργά στον αντιστασιακό κομματικό τύπο. Το 1943 ακολουθεί τις αντάρτικες ομάδες στο βουνό και εργάζεται στη σύνταξη της παράνομης *Ελεύθερης Ελλάδος*.² Μετά την Απελευθέρωση επιστρέφει στην Αθήνα, παραμένοντας ενεργός δημοσιογράφος. Το καλοκαίρι του 1947, ωστόσο, εκτοπίζεται μαζί με πολλούς άλλους στην Ικαρία, όπου συναντά και τον αδερφό του Άγγελο, επίσης αριστερό και εξόριστο. Αρχές του 1948 παρουσιάζεται στην Εθνοφρουρά Ιωαννίνων, αλλά λιποτακτεί και εντάσσεται στον ΔΣΕ. Από το βουνό γράφει πολεμικές ανταποκρίσεις. Τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου καταδικάζεται σε θάνατο από Έκτακτο Στρατοδικείο και εκτελείται ο αδερφός του (Γουλανδρής, 2001, 73). Την τύχη του ο Χατζής θα πληροφορηθεί στο βουνό – τραύμα ανεπούλωτο για το υπόλοιπο της ζωής του.

Μετά τον Εμφύλιο ξεκινάει για τον Χατζή η εικοσιπεντάχρονη περιπέτεια της πολιτικής προσφυγιάς. Πρώτος σταθμός το Βουκουρέστι (1949) και ο εκεί παράνομος ραδιοσταθμός της *Ελεύθερης Ελλάδος*, στην ελληνική εκπομπή του οποίου δραστηριοποιείται.³ Ακολουθεί η Βουδαπέστη, από το 1950 ως το 1957,⁴ όπου εργάζεται ως αρχισυντάκτης τόσο στο ελληνικό τμήμα του αντίστοιχου ραδιοφωνικού σταθμού όσο και στην εφημερίδα *Λαϊκός Αγώνας* των πολιτικών προσφύγων. Στο Πανεπιστήμιο της Βουδαπέστης, μάλιστα, μελετώντας βυζαντινή και μεταβυζαντινή ιστορία, υπό τη συνδρομή του ελληνιστή καθηγητή Gyula Moravcsik, ο Χατζής θα θέσει τις βάσεις της μετέπειτα φιλολογικής και ιστορικής συγκρότησής του. Στο μεταξύ, το 1950, του αφαιρείται η ελληνική ιθαγένεια (Γουλανδρής, 2001, 98), ενώ το 1952 καταδικάζεται, ερήμην, στην ποινή του θανάτου με την κατηγορία της λιποταξίας και της ισόβιας κάθειρξης για εγκατάλειψη θέσης (Γουλανδρής, 2001, 115-117). Την ίδια χρονιά, λόγω προβλημάτων στη σχέση του με το κόμμα, διαγράφεται, σύμφωνα με μαρτυρίες (Κίτσιου Χαραλαμπίδου, 2001, 21-22), από το ΚΚΕ.

² Η *Ελεύθερη Ελλάδα* ήταν η παράνομη εφημερίδα που εξέδιδε η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ και αποτελούσε το κύριο όργανο ενημέρωσης, προπαγάνδας και κινητοποίησης του πληθυσμού κατά των κατακτητών.

³ Η εμπειρία των στελεχών της Αριστεράς (όπως ο Δημήτρης Χατζής) στην έκδοση παράνομου τύπου κατά την Κατοχή αποτέλεσε τη βάση για τη μετέπειτα εκδοτική δραστηριότητα των πολιτικών προσφύγων – με το ίδιο όνομα – σε Βουκουρέστι και Βουδαπέστη.

⁴ Όπως ομολογεί σε επιστολή προς την οικογένειά του (29.12.1958), την πόλη αυτή την αισθάνεται σαν «πραγματική [...] δεύτερη πατρίδα», σε αντίθεση με το Βερολίνο, όπου νιώθει ξένος (Γουλανδρής, 2001, 191).

Τα επόμενα πέντε χρόνια (1957-1962) ο Χατζής βρίσκεται εγκατεστημένος στην Ανατολική Γερμανία, όπου η γόνιμη εργασία του στην Ακαδημία Επιστημών του Βερολίνου θα έχει ως αποτέλεσμα την περαιτέρω ιστοριοδιφική και φιλολογική του συγκρότηση. Την ίδια περίοδο (1959) θα του δοθεί το δικαίωμα εκπόνησης διδακτορικής διατριβής, με θέμα «Μονωδίες για την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους», υπό την επίβλεψη του καθηγητή Johannes Irmischer στο Πανεπιστήμιο Humboldt. Το '62 επιστρέφει στη Βουδαπέστη, όπου θα παραμείνει –με εξαίρεση τη σύντομη εγκατάστασή του στο Παρίσι και τη Γενεύη⁵ ενδιάμεσα– μέχρι το 1975, έτος οριστικής επιστροφής του στην Ελλάδα. Η δεύτερη αυτή «ουγγρική» περιόδός του χαρακτηρίζεται από έντονη δραστηριότητα: εργάζεται αρχικά ως βοηθός και, κατόπιν της απόκτησης διδακτορικού διπλώματος το 1969, ως επιμελητής στην έδρα Ελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας, στο Πανεπιστήμιο Eötvös Loránd, θεμελιώνει το εκεί Νεοελληνικό Ινστιτούτο και, παράλληλα με το πλούσιο ερευνητικό του έργο, αρθρογραφεί, δημοσιεύει και επιμελείται την έκδοση έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας στα ουγγρικά (αρκετά από τα οποία μεταφράζει ο ίδιος), σε συνεργασία με τις εκδόσεις Europa.

Στην Ελλάδα ο Χατζής επιστρέφει οριστικά το 1975 –μια πρώτη διερευνητική απόπειρα γίνεται το 1974–, μετά και την απονομή χάριτος (Γουλανδρής, 2001, 361-362) και την επανάκτηση της ελληνικής ιθαγένειας (Γουλανδρής, 2001, 364). Τα έξι χρόνια που απομένουν μέχρι τον θάνατό του, το 1981, θα είναι «γι' αυτόν μια νέα δοκιμασία των δυνάμεών του» (Αποστολίδου, 2022, 200), χρόνια πυρετώδους πνευματικής, ιδεολογικής και δημιουργικής διεργασίας: διδάσκει,⁶ αρθρογραφεί, δίνει διαλέξεις, συμμετέχει σε συζητήσεις πολιτιστικών συλλόγων και εκδίδει έργα του, καθώς και το λογοτεχνικό περιοδικό *Το Πρίσμα* (1980), με το οποίο οραματίστηκε να οικειώσει τα ελληνικά λογοτεχνικά πράγματα με την παγκόσμια λογοτεχνική δημιουργία.

Αρρωστος από καρκίνο των βρόγχων θα πεθάνει στη Σαρωνίδα Αττικής, στις 20 Ιουλίου του 1981, αφήνοντας πίσω του ένα πολυσχιδές και σημαντικό έργο, ολοκληρωμένο και ημιτελές.

⁵ Στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο της Γενεύης θα διδάξει νεοελληνική λογοτεχνία το καλοκαίρι του 1973.

⁶ Από τον Νοέμβριο του '75 ως τον Ιούνιο του '76 ο Χατζής δίδαξε ελληνική λογοτεχνία στη Σχολή Μηχανολόγων του Πανεπιστημίου Πατρών. Παρά την μεγάλη και ενθουσιώδη προσέλευση των φοιτητών, τα μαθήματα διακόπηκαν με πρόσχημα το γεγονός ότι ο Χατζής δεν είχε υπηρετήσει τη στρατιωτική θητεία του (Αντί, 1985α, 23).

1.2 Το έργο του

Το έργο του Δ. Χατζή μπορεί να χωριστεί στο δημοσιογραφικό, κριτικό και ιστορικό-φιλολογικό από τη μία και το καθαρά δημιουργικό-λογοτεχνικό από την άλλη. Το πρώτο – ημιτελώς μελετημένο, εν πολλοίς, ακόμη και σήμερα– είναι καρπός, κατά κύριο λόγο, του «απάτριδος» Χατζή, της ζωής του στην εξορία, συνδυάζοντας την ανάγκη να υπηρετηθεί η ιδεολογία με μια ακραιφνή αναζήτηση του ελληνισμού και της ουσίας του. Το δεύτερο, η καθαρά λογοτεχνική παραγωγή του Δημήτρη Χατζή, που εκτείνεται από το 1946, έτος δημοσίευσης του πρώτου του μυθιστορήματος (*Φωτιά*), και φτάνει μέχρι το τέλος της ζωής του, αν και ποσοτικά μικρό, «κατατάσσει τον συγγραφέα του σε μια από τις πρώτες θέσεις των μεταπολεμικών μας πεζογράφων» (Παγανός, 1988, 176).

1.2.1 Το δημοσιογραφικό και επιστημονικό έργο του Δημήτρη Χατζή

Ο Χατζής δημοσιεύει και αρθρογραφεί σε όλη την ενήλικη ζωή του. Αρχικά στην οικογενειακή εφημερίδα και σε άλλα ηπειρώτικα και αθηναϊκά περιοδικά και εφημερίδες, στη συνέχεια στον παράνομο και μη Τύπο της ενδοχώρας ή της υπεριορίας, ακολουθώντας «τις τύχες του αριστερού κινήματος» (Αντί, 1985α, 19). Ο Ριζοσπάστης και ο Απελευθερωτής της Κατοχής, ο παράνομος ραδιοφωνικός σταθμός της Ελεύθερης Ελλάδας στο Βουκουρέστι και η εφημερίδα *Λαϊκός Αγώνας* στη Βουδαπέστη, τα περιοδικά *Πυρσός* στη Δρέσδη και *Επιθεώρηση Τέχνης* στην Ελλάδα, το περιοδικό *Αντί*, μετά την επάνοδό του στα πατρία εδάφη, είναι μερικά μόνο από τα μέσα και τα έντυπα με τα οποία συνεργάστηκε ο Χατζής, επιδιώκοντας πάντα να φανεί χρήσιμος στην πατρίδα που τον «αρνήθηκε».⁷ Γι' αυτό και, αν συνέχει κάτι το έργο του αυτό, είναι, όπως σημειώνει η Βενετία Αποστολίδου (2005), η αναζήτηση του Προσώπου του Νέου Ελληνισμού. Το Πρόσωπο αυτό προσπάθησε να βρει και να διακρίνει σε όλες τις εργασίες και τις διαλέξεις του, πολιτικο-ιδεολογικές, ιστορικές, κριτικές-φιλολογικές, οραματιζόμενος το φτιάξιμο «μια[ς] πατρίδα[ς] για μας – εκεί στην πατρίδα μας, την Ελλάδα» (Χατζής, 1999, 191).

Ο Χατζής δε σπούδασε φιλολογία ούτε τίποτα άλλο – τουλάχιστον με τον δόκιμο, «επίσημο» τρόπο. Οι δυσκολίες της ζωής του, ατομικές-αντικειμενικές και ιστορικές-συλλογικές, δεν του το επέτρεψαν. Αυτό είναι κάτι που δεν παύει να επαναλαμβάνει, ίσως

⁷ Με τη Μέλπω Αξιώτη, για παράδειγμα, επιμελείται ο Χατζής την έκδοση Ανθολογίας ελληνικού διηγήματος με τον τίτλο *Η Αντιγόνη ζει (Antigone lebt)* το 1960, με στόχο τη γνωριμία της νεοελληνικής λογοτεχνίας –και, κατ' επέκταση, κουλτούρας και ιστορίας– στο γερμανόφωνο κοινό.

κι από φόβο μη φανεί κενόδοξος και αλαζών. Γράφει σε επιστολή του προς την αδερφή του Λίτσα: «*Η προσπάθεια ήτανε δύσκολη, αφού όπως ξέρεις, εγώ δεν σπούδασα*» (Γουλανδρή, 2001, 170), ή αλλού, προς τον ανιψιό του Ντένη (Διονύση Τάνη): «*Εγώ, όπως θα το ξέρεις από τη μαμά σου, δε σπούδασα φιλολογία -ούτε και τίποτες άλλο*» (Γουλανδρή, 2001, 177). Κι ωστόσο, αυτός ο δίχως τίτλους και δάφνες (ημεδαπής) επιστημοσύνης, «*σε όλη του τη ζωή ισορρόπησε ανάμεσα στην ιδεολογία και την επιστήμη*» (Χατζής, 2005, 23), δίνοντας «*περιεχόμενο (και χαρά) στον ίδιο τον εαυτό [τ]ου*» (Γουλανδρή, 2001, 170), αλλά και επιχειρώντας μια καίρια για την εποχή παρέμβαση στη νεοελληνική λογοτεχνική κριτική και ιστορία. Καρπός αυτής της επίμοχθης και πείσμονας μελέτης είναι –μεταξύ άλλων– οι αισθητικές-κριτικές μελέτες του για το έργο συγχρόνων του και μη λογοτεχνών (Σολωμός, Παλαμάς, Βάρναλης, Σεφέρης, κ.ά.) και εν γένει το δοκιμακό του έργο πάνω σε θέματα και πρόσωπα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας – έργο που αξίζει να μελετηθεί και να εκτιμηθεί περαιτέρω.⁸ Τέλος, ενδεικτικό της αμείωτης έγνοιας του συγγραφέα για τη μόρφωση του λαού και τη διαμόρφωση μιας γνήσιας νεοελληνικής συνείδησης είναι και το ολιγοσέλιδο βιβλίο του με τίτλο *Γλώσσα και πολιτική* (1975), στο οποίο επισημαίνει τη σημασία της καθιέρωσης της δημοτικής ως μοναδικού εκφραστικού οργάνου του.

1.2.2 Το λογοτεχνικό έργο του Δημήτρη Χατζή

Το δημιουργικό, λογοτεχνικό έργο του Δ. Χατζή υπήρξε ένα έργο ποσοτικά μικρό, γεγονός που ο ίδιος απέδιδε αφενός στ' ότι έζησε «*τόσα χρόνια μακριά από την Ελλάδα, δηλαδή μακριά από τις εθνικές και θεματικές ρίζες ενός Έλληνα συγγραφέα*» κι αφετέρου σε μια «*έμφυτη δυσκολία*» (Χατζής, 1985β, 23-24). Περιλαμβάνει δύο μυθιστορήματα και τέσσερις συλλογές διηγημάτων.

Η συγγραφική-δημιουργική πορεία του Δημήτρη Χατζή ξεκινά με το μυθιστόρημα *Φωτιά* (1946), με το οποίο ο συγγραφέας, έχοντας ως επίκεντρο τα γεγονότα της Κατοχής, αποπειράται να καταδείξει τους αναβαθμούς συνειδητοποίησης των βασικών προσώπων, τη μετάβασή τους από τον ατομικισμό στη συνειδητή δέσμευση στην Αντίσταση κατά του κατακτητή, και τη σταδιακή, ιδεολογική-μαχητική συγκρότησή τους.

⁸ Δεκαεννιά τέτοια κείμενα (άρθρα, διαλέξεις κ.λπ.) έχουν συγκεντρωθεί στον τόμο: Χατζής, Δ. (2005). *Το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού. Διαλέξεις και Δοκίμια*. (Α. Βενετία, Επιμ.) Αθήνα: Το Ροδακίό.

Ακολουθεί η συλλογή διηγημάτων *Το τέλος της μικρής μας πόλης* (πρώτη έκδοση στο Βουκουρέστι το 1953), όπου ο Χατζής μέσα από επτά διηγήματα (στην αρχική έκδοση πέντε – δεν περιλαμβάνονταν τα διηγήματα «Ο τάφος» και «Ο ντετέκτιβ») κατορθώνει να αποτυπώσει αριστοτεχνικά και γλαφυρά την εικόνα ενός κόσμου που αλλάζει και σαρώνεται από τις νέες οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες, να εικονίσει «την κατάρρευση ενός ετοιμόρροπου κόσμου» (Γουλανδρής, 2001, 338), αυτού της γενέθλιας πόλης του και των αντιπροσωπευτικών τύπων της, από τον Μεσοπόλεμο ως την Αντίσταση.

Επτά διηγήματα περιέχει και η συλλογή *Ανυπεράσπιστοι* (1966), όλα πρωτοδημοσιευμένα νωρίτερα (κατά βάση στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*), με εξαίρεση το «Τετριμμένα σύμβολα». Οι ήρωές τους, «ανυπεράσπιστοι» και ηττημένοι, δεν αιθεροβατούν, δεν τρέφουν αυταπάτες, αλλά παραμένουν άνθρωποι παρά την ανημποριά τους ν' αντιδράσουν ουσιαστικά, να επουλώσουν τα τραύματά τους.⁹ Στο ομώνυμο δε διήγημα της συλλογής, ο Χατζής αναπαριστά για πρώτη φορά το τραύμα του Εμφυλίου «ως διττό, ως τραύμα που αφορά ισότητα και τις δύο εμπόλεμες παρατάξεις» (Αποστολίδου, 2010, 24), στοιχείο που προκάλεσε αντιδράσεις στο χώρο της Αριστεράς (Γουλανδρής, 2001, 296-299).

Στη διάρκεια της δικτατορίας, το 1971, κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Κείμενα η συλλογή *Διηγήματα*.¹⁰ Ακολουθεί το *Διπλό βιβλίο* (1976), μυθιστόρημα σε εννέα κεφάλαια, που αποτελεί το θέμα της παρούσης εργασίας και, την ίδια χρονιά, η συλλογή διηγημάτων *Σπουδές* (τα τέσσερα από τα έξι ήδη δημοσιευμένα παλαιότερα), που, όπως υποδηλώνει ο τίτλος τους, συνιστούν ασκήσεις, μελέτες: πάνω στην ομορφιά («Αη Γιώργης»), την τέχνη («Το φονικό της Ιζαμπέλλας Μόλναρ»), τον έρωτα («Ασήμαντες αφορμές», το 5^ο κεφάλαιο από το *Διπλό βιβλίο*), την πίστη («Μικρό σχόλιο για την Ιφιγένεια εν Αυλίδι» και «Σάντα Μαρία») και την ήττα («Η νήσος Άνδρος»).

Τέλος, η *Θητεία* (1979), με τον χαρακτηριστικό υπότιτλο *Αγωνιστικά κείμενα 1940-1950*, συγκεντρώνει παλαιότερα κείμενα με κοινή θεματική τον Αγώνα, για πρώτη φορά

⁹ Σε επιστολή του στις 20.12.1972 γράφει στον Στ. Ροζάνη: «Στα δύο τελευταία διηγήματα της σειράς [...] μια πνοή ελπίδας φαίνεται να περνάει. Μακάρι, λέω, να μπορούσα να την έδινα αυτή την ελπίδα, μια Υπεράσπιση» (Γουλανδρής, 2001, 338-339).

¹⁰ Όπως σημειώνεται στην ιστοσελίδα των εκδόσεων Κείμενα (keimenabooks.gr, 2019): «Περιλαμβάνει τα διηγήματα: Σάντα Μαρία, Σιούλας ο Ταμπάκος, Σαμπεθάι Καμπιλής, Ο τάφος, Ο ντετέκτιβ. Όταν ο Χατζής επέστρεψε επιτέλους στην Ελλάδα το 1975 μας επέπληξε για την αυθαίρετη ανθολόγηση. Όμως το βιβλίο κυκλοφόρησε σε 3000 αντίτυπα και διαβάστηκε σε μια εποχή που η Ασφάλεια είχε κατάσχει τα βιβλία του Δημήτρη Χατζή και τα έβρισκε κανείς με δυσκολία σε παλαιοπωλεία, στο Μοναστηράκι, ή ξεχασμένα στα ράφια κάποιων βιβλιοπωλείων».

συγκεντρωμένα σε βιβλίο, ενώ ημιτελές παρέμεινε το μυθιστόρημά του με τίτλο *Ο θείος Πολυκράτης από την Ουγκάντα*, κεφάλαιο του οποίου δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αντί* (1979).

Κλείνοντας την παρούσα ενότητα, ειδική μνεία πρέπει να γίνει στο ανολοκλήρωτο μυθιστόρημα *Σπασμένα φτερά*, που ο Χατζής σχεδίαζε να γράψει μετά τον πόλεμο,¹¹ αλλά και σε δύο ανέκδοτα θεατρικά έργα του συγγραφέα, στα *Το πηγάδι* και *Ο Βασιλιάς Ανήλιαγος*, που μαρτυρούν μια άγνωστη πτυχή των ενδιαφερόντων του, τη δραματουργική.¹² Για την τύχη αυτών των τελευταίων, άλλωστε, δεν ήταν άμοιρες και οι δυσμενείς παρατηρήσεις-παρεμβάσεις ηγετικών στελεχών του κόμματος, την περίοδο της εξορίας του (Γουλανδρή, 2001, 123-126).

¹¹ Τα δύο πρώτα κεφάλαιά του δημοσιεύτηκαν στα *Ελεύθερα Γράμματα* την 1 Ιουλίου 1946 (σχετικά, βλ. *Διαβάζω*, 180, 41).

¹² Και τα δύο περιλαμβάνονται στο: Γουλανδρή Ν. (1991), *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, Αθήνα: Γνώση, σσ. 289-312 και 461-491.

2. Το Διπλό βιβλίο και η κριτική υποδοχή του

Με το *Διπλό βιβλίο* ο Χατζής μετατοπίζεται, τριάντα χρόνια μετά τη *Φωτιά* (1946), από τις σύντομες, αυτοτελείς ιστορίες στη σύνθετη μυθιστορηματική δομή. Η μετάβαση αυτή βρίσκεται, καθώς φαίνεται, σε άμεση συνάρτηση προς τις ιδεολογικές ζυμώσεις και εσωτερικές διεργασίες του συγγραφέα όλα τα προηγούμενα χρόνια. Όπως παρατηρεί ο Αλέξης Ζήρας (2001, 45), ο Χατζής, ήδη από τα τέλη του '74, «θεωρούσε, και όχι άδικα, ότι το δράμα της γενιάς της αντίστασης, του εμφυλίου και των παρεπόμενων γεγονότων του μεταπολέμου, απαιτούσε ένα είδος επικής σύνθεσης». Γι' αυτό και σε ομιλία του στον σύλλογο «Τέχνη» της Θεσσαλονίκης, στις 5 Νοεμβρίου του 1975, ο ίδιος ο συγγραφέας σημείωνε ότι

το αντικείμενο του Έλληνα συγγραφέα αυτή τη στιγμή είναι, νομίζω, ο έλληνας άνθρωπος μέσα σε μια Ελλάδα που φεύγει [...] Με τις μικρές μου δυνάμεις, αυτόν τον Έλληνα, μέσα στη μεγάλη πόλη πια, προσπάθησα, προσπαθώ κι εγώ να τον συλλάβω, σ' ένα έργο συνθετικότερο, ένα νέο κύκλο από διηγήματα (Χατζής, 1975, όπ. αναφ. στο Γουλανδρής, 1995, 284, 285).

Αυτή τη «συνθετικότερη» οργάνωση ο Χατζής φιλοδόξησε να την πετύχει με μια πιο νεωτερική γραφή, μια «σπασμένη τεχνική», «που ωστόσο [...] να μένει τεχνική και να μην είναι αυθαίρετη ατεχνία», κρίνοντας πως τη δεδομένη στιγμή «η απαίτηση και η ανάγκη για τη δημιουργία μιας καινούργιας τέχνης που να ανταποκρίνεται στον σημερινό ηθικό, συναισθηματικό και πνευματικό κόσμο μας, γίνεται επιταχτική» (Χατζής, 1985β, 25). Αποτέλεσμα των παραπάνω επιλογών ήταν η κριτική πρόσληψη του *Διπλού βιβλίου* να διέπεται άλλοτε από ενθουσιασμό (στεκόμενη πρωτίστως στη θεματική του βιβλίου) και άλλοτε από προβληματισμό και μια διάθεση αμφισβήτησης αναφορικά με τη μορφή του και την επιτυχημένη ή μη «μυθιστορηματικότητά» του.

2.1 Οι πρώτες κριτικές (1976)

Έτσι, την ίδια τη χρονιά έκδοσής του, ο Κώστας Σταματίου, από την εφημερίδα *TA NEA* (23/10/1976) το επαινεί ως ένα καινοτόμο μυθιστόρημα, και υπογραμμίζει το βαθύ φιλοσοφικό του υπόβαθρο, εφάμιλλο ενός Βολταίρου. Τη «μαστοριά» του Χατζή αναγνωρίζει και ο Αλέξανδρος Κοτζιάς (1976, όπ. αναφ. στο Κοτζιάς, 1982, 189), στην

εφημερίδα *Καθημερινή* (7/11/1976),¹³ διερωτάται, ωστόσο, «ως ποιο βαθμό επιτυγχάνεται στο μυθιστόρημα αυτό η μυθιστορηματική λειτουργικότητα», για να καταλήξει ότι «αν και μυθιστόρημα “Το διπλό βιβλίο”, αντλεί τη δύναμή του αποκλειστικά σχεδόν από την τεχνική του διηγήματος». Πάντως, ο ίδιος κριτικός, πέντε χρόνια μετά (1981), αποτολμώντας με αφορμή τον θάνατο του συγγραφέα μια «χρήσιμη νεκρολογία»,¹⁴ θα διερωτηθεί κατά πόσο ο καλλιτεχνικά πρόσφορος ρεαλισμός του Χατζή¹⁵ δεν συνομιλεί με στοιχεία της ανανεωτικής, νεωτερικής γραφής, για να απαντήσει ότι «εάν πράγματι ο Δημήτρης Χατζής δεν είναι μόνο ένας λαμπρός παραδοσιακός, η ανανεωτική συμβολή του θα πρέπει να αναζητηθεί αποκλειστικά στο “Διπλό βιβλίο”» (1981, όπ. αναφ. στο Κοτζιάς, 1982, 195). Επιστρέφοντας στο 1976, ο Νικηφόρος Βρεττάκος, σε άρθρο του με τίτλο «Η Ρωμιοσύνη χωρίς μύθους» στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, γράφει ότι «το βιβλίο αυτό έχει έναν πικρό, αποκαλυπτικό χαρακτήρα, μας ανεβάζει σ’ ένα σημείο απ’ όπου η θέα της εθνικής μας πραγματικότητας δεν κρύβεται από καμμιάν αυταπάτη», σημειώνοντας, συγχρόνως, ότι βιβλία αυτού του είδους (μυθιστορήματα) αδικούνται «απ’ αυτό το “μύθος”, γιατί στην πραγματικότητα είναι η ίδια η ιστορία σε βάθος» (1976, όπ. αναφ. στο Γουλανδρής, 1991, 884-885). Στο ίδιο πνεύμα, ο Κώστας Παπαγεωργίου (1976, 48), στη δική του κριτική της ίδιας χρονιάς, σημειώνει πως το βιβλίο του Χατζή «είναι ένας σκληρός κι απομυθοποιητικός καθρέφτης της σημερινής νεοελληνικής μας πραγματικότητας», ενώ, σ’ ό,τι αφορά τη δομή –και σε συνδιαλλαγή με την προηγούμενη κριτική του Αλέξανδρου Κοτζιά– επισημαίνει το αίσθημα ενός «προμυθιστορηματικού τόπου», μιας τμηματικότητας και συναρμογής «επιμέρους ημερολογιακ[ών] σημειώσε[ων]», που, ωστόσο, δεν υπονομεύει την τελική μυθιστορηματική σύνθεση.

¹³ Τώρα και στο: Κοτζιάς, Α. (1982). *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι*. Αθήνα: Κέδρος, σσ. 187-192.

¹⁴ Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Καθημερινή*, στις 23/7/1981. Τώρα και στο: Κοτζιάς, Α. (1982). *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι*. Αθήνα: Κέδρος, σσ. 192-197.

¹⁵ Κατά τον Κοτζιά, ο Χατζής –παρά τις πιέσεις που η ιδεολογική του στράτευση συνεπαγόταν– απέκλινε, ευτυχώς, από κάποια ιδεολογικά θεσπίσματα, που μοιραία θα παρόπλιζαν τα δημιουργικά του αισθητήρια και ανακλαστικά.

2.2 Η κριτική των Δ. Ραυτόπουλου, Σ. Χρήστου, Β. Γεωργίου και Ε. Παιονίδου (1977)

Την επόμενη χρονιά, στο *Χρονικό '77* (Ετήσια έκδοση του Καλλιτεχνικού Πνευματικού Κέντρου «Ωρα»), φιλοξενείται η Λογοτεχνική Αποτίμηση¹⁶ του *Διπλού βιβλίου* των Μιχαήλ Γ. Μερακλή, Δημήτρη Ραυτόπουλου και Θ. Δ. Φραγκόπουλου. Εκεί ο Ραυτόπουλος (1977, 59) σε αντίθεση με τους δύο άλλους ομοτέχνους του, που εκθειάζουν το έργο, επιδοκιμάζοντας τον «θόρυβο» που έχει προκαλέσει [ο Φραγκόπουλος (1977, 61), μάλιστα, συγκρίνει τον Χατζή με τον Παπαδιαμάντη], καταλογίζει στον συγγραφέα του την εκβεβιασμένη εξαγωγή μηνυμάτων που δεν πείθουν, και θεωρεί το βιβλίο –μαζί με την εξίσου ευπώλητη *Χαμένη Άνοιξη* του Τσίρκα– δείγμα ενός «λογοτεχνικού μάρκετινγκ», που σημαδεύει «την παρακμή και την κάμψη της πολιτικής λογοτεχνίας μιας γενιάς». Μάλιστα, στο θέμα θα επανέλθει το 2000, δημοσιεύοντας στη *Βιβλιοθήκη* της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία* το άρθρο του με τίτλο «Το χαμένο βιβλίο του Δημήτρη Χατζή».¹⁷ Εκεί θα υποστηρίξει την άποψη ότι στο *Διπλό βιβλίο* ο Χατζής αντικατέστησε την πραγματικότητα (της εμικράτιας) με τα λόγια (Δ. Γερμανία, Στουτγκάρδη), εγκατέλειψε την ζωντανή ιστορία και την αλήθεια του,¹⁸ για να επιδοθεί «σ' όλα αυτά τα υποκατάστατα, που δεν του “βγαίνανε”, δεν παίρνανε πνοή: μισά βιβλία, μισο-διηγήματα, μισο-λογοτεχνία...» (2000, όπ. αναφ. στο Ραυτόπουλος, 2012, 57). Για τη «χαμένη» αυτή ευκαιρία δεν ήταν άμοιρος, κατά τον ίδιο, και ο πολυετής ασφυκτικός εναγκαλισμός του συγγραφέα από την κομματική «πρόνοια», η κηδεμονία που το Κόμμα επεφύλαξε σε όλους ανεξαιρέτως τους διανοούμενους και λογοτέχνες του.

Το ίδιο έτος (1977), ο Σ. Χρήστου, σε άρθρο του, που δημοσιεύεται στον κυριακάτικο *ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗ* (6 Φλεβάρη),¹⁹ επισημαίνει τις ιδεολογικές ασυνέπειες και γενικεύσεις του έργου, για να καταλήξει ότι «ο Χατζής δεν μπορεί ακόμα να γράψει μυθιστόρημα, να συλλάβει δηλαδή μεγάλες ενότητες ζωής, παρά σταματάει στις μικρές που του προσφέρουν υλικό για διηγήματα» (1977, όπ. αναφ. στο Γουλανδρή, 1991, 890), κρίνοντας, επιπλέον, ότι το βεβιασμένο και ανέλπιδο τέλος του μυθιστορήματος «εντάσσει [τον Χατζή] στην

¹⁶ Έτσι τιτλοφορείτο η στήλη της συγκεκριμένης έκδοσης που αποτιμούσε τη λογοτεχνική παραγωγή της εκάστοτε χρονιάς.

¹⁷ Δημοσιεύτηκε στις 17 Μαρτίου 2000. Τώρα και στο: Ραυτόπουλος, Δ. (2012). *Εμφύλιος και λογοτεχνία* (σσ. 47-58). Αθήνα: Πατάκης.

¹⁸ Τέτοια, κατά τον Ραυτόπουλο (2012: 54), θα μπορούσε να είναι «η περιγραφή μιας μέρας έστω της ζωής στην εμικράτεια, δική του ή αλλοιού».

¹⁹ Το άρθρο φέρει τον χαρακτηριστικό τίτλο «Αποξένωση και παρακμή, Δημήτρη Χατζή: Το διπλό βιβλίο (μυθιστόρημα)».

αστική παρακμιακή λογοτεχνία και φιλοσοφία» (1977, όπ. αναφ. στο Γουλανδρή, 1991, 891). Σ' αυτή την τελευταία κρίση του Χρήστου, θα σταθεί –μεταξύ άλλων–, λίγες βδομάδες αργότερα (13 Μαρτίου), η κριτική του Βάσου Γεωργίου στο ίδιο έντυπο. Θεωρώντας την «γενική και σχηματική» (1977, όπ. αναφ. στο Γουλανδρή, 1991, 891), θα χαρακτηρίσει το βιβλίο «καλογραμμένο», αλλά θα κατακρίνει τον τρόπο με τον οποίο αυτό αναπαριστά τη Ρωμιοσύνη και τον κόσμο του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ, για να καταλήξει πως το *Διπλό βιβλίο* είναι τελικά «μια πιστή αυτοπροσωπογραφία του [τσακισμένου αν και πάντα δεμένου με το λαϊκό κίνημα] συγγραφέα [του]» (1977, όπ. αναφ. στο Γουλανδρή, 1991, 893).²⁰ Και οι δύο (Χρήστου-Γεωργίου), επομένως, επιχειρούν αξιολογήσεις που, ανεξαρτήτως της όποιας αλήθειας τους, εκφράζουν σαφώς τον ιδεολογικό-κομματικό χώρο από τον οποίο προέρχονται και εκπορεύονται. Λίγες μέρες αργότερα (20 Μαρτίου), πάντως, η Έλλη Παιονίδου –αυτή τη φορά από την Εφημερίδα *Χαραυγή* της Κύπρου–²¹ θα εστιάσει στην πρωτοτυπία και τη μαγεία της γραφής του βιβλίου, στην «ποιητικότητα» του, παρά την οποία, σε κάνει, τελικά, «να ξεχνάς πως σε τραβά με τη μοναδικότητα της μορφής του, γιατί η μορφή, η πλοκή παραμερίζουν σοφά μπροστά στο βάρος του περιεχομένου» (1977, όπ. αναφ. στο Γουλανδρή, 1991, 895).

2.3 Η κριτική των Γ. Καλλιόρη, Π. Κοροβέση, Ν. Ησαΐα, Απ. Σαχίνη, Λ. Πολίτη και Μ. Vitti (1977-1978)

Την ίδια περίοδο, και ο Γιάννης Καλιόρης διατυπώνει τη δική του χειμαρρώδη κριτική για το *Διπλό βιβλίο* στο περιοδικό *Ο Πολίτης*, με τίτλο «Το αδιέξοδο των μεταιχμίων». Σε αυτή εξηγεί πως το βιβλίο μπορεί είτε να ιδωθεί ως «μια συλλογή από αυτοτελείς νουβέλες» είτε «σαν ένα ιδιότυπο “άκτιστο” ή “παραστρατημένο” μυθιστόρημα, που καθ' οδόν μετατρέπεται σε μυθιστόρημα της ίδιας της μυθιστορηματικής αποτυχίας του» (Καλλιόρης, 1977, 71). Έτσι, θα συμπεράνει πως η νουβέλα «είναι και η δραματική φόρμα που του ταιριάζει περισσότερο» (1977, 73), αφού δεν κατορθώνει να εξασφαλίσει «τη συνοχή του όλου ως όλου», που θα του προσέδιδε «χαρακτήρα μυθιστορηματικού

²⁰ Παραλληλίζοντας μάλιστα τον Χατζή με ανήμπορο και συγχυσμένο γέροντα, επιρρεπή σε κολακείες και παινέματα, θα προτρέψει φίλους και συναγωνιστές να τον συντρέξουν, προκειμένου να σταθεί και πάλι στα πόδια του...

²¹ Η εφημερίδα *Χαραυγή* είναι το εκφραστικό όργανο του ΑΚΕΛ (Ανορθωτικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού), το οποίο αποτελεί μετεξέλιξη του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου.

σύμπαντος» (1977, 72). Στην κριτική, εξάλλου, των Κοτζιά και Καλιόρη θα επανέλθει, για να επιχειρήσει έναν «αντίλογο», αρκετά χρόνια μετά, το 1992, ο Σπύρος Τσακνιάς. Με αφορμή την σχετική εισήγησή του στο Επιστημονικό Συμπόσιο «Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης» του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, θα υποστηρίζει αυτό που, κατά την άποψή του, και οι δύο κριτικές –αν και με διαφορετικό τρόπο η καθεμία– διείδαν και υποψιάστηκαν, αλλά δεν επιχείρησαν να αναζητήσουν: την αδιαμφισβήτητη μοντερνιστική γραφή και προοπτική του *Διπλού βιβλίου* (Τσακνιάς, 1999).

Γραμμένη την ίδια χρονιά (1977) είναι και η ιδιαζόντως αιχμηρή κριτική του Περικλή Κοροβέση, που δημοσιεύεται το 1978 στο πρώτο τεύχος του (νεοσύστατου) περιοδικού *Το Δέντρο*. Σ' αυτήν ο Κοροβέσης (1978, 30) καταλογίζει στον Χατζή την στείρα –μέσω της ρεαλιστικής γραφής– αναπαραγωγή του αστικού τρόπου σκέψης, διαπιστώνοντας «το τέλος της μικρής μας λογοτεχνίας» και την ανάγκη δημιουργίας «μιας γραφής που να σπάει την αστική φόρμα» (1978, 31). Σε απάντησή του (και όχι μόνο), ωστόσο, στο επόμενο τεύχος του ίδιου περιοδικού, η Νανά Ησαΐα (1978, 76) θα χαρακτηρίσει «κατόρθωμα του συγγραφέα το ότι το κάθε κεφάλαιο έχει κάτι το αυτοτελές, όχι αδυναμία» και θα επισημάνει ότι το *Διπλό βιβλίο* «είναι [τελικά] ένα καινούριο βιβλίο» (1978, 79), παρά τη ρεαλιστική του πρόζα, ή μάλλον ακριβώς λόγω αυτής.

Την ίδια περίοδο, πάντως, από τις σελίδες του περιοδικού *Νέα Εστία*, ο Απόστολος Σαχίνης (1978, 372-373) θα μιλήσει για την αδυναμία του Χατζή να συνθέσει ένα ολοκληρωμένο μυθιστόρημα, και θα το χαρακτηρίσει «έργο σχηματικό, κομματιαστό, αποσπασματικό, χωρίς ενότητα και ραχοκοκαλιά». Τέλος, το 1978 εκδίδονται και δύο *Ιστορίες της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, αυτή του Λίνου Πολίτη και του Mario Vitti αντίστοιχα. Στην πρώτη, ο νεοελληνιστής φιλόλογος και μετέπειτα μέλος της Ακαδημίας, στο κεφάλαιο για τη Μεταπολεμική πεζογραφία, σημειώνει πως το *Διπλό βιβλίο* του Χατζή είναι «ένα βιβλίο [...] με πολύ καταστάλαγμα πίκρας», που φανερώνει «γνήσια φλέβα αφηγηματική, με σαφείς τους δεσμούς προς την καλύτερη παράδοση του ηθογραφικού διηγήματος, χωρίς ωστόσο καμιά ρομαντική διάθεση “λαογραφική”, αλλά σαν σύγχρονη ρεαλιστική καταγραφή και οδυνηρή συνάμα μαρτυρία» (Πολίτης, 1998, 347-348). Στη δεύτερη, ο Ιταλός καθηγητής και ερευνητής της ελληνικής φιλολογίας επισημαίνει ότι ο Χατζής στο *Διπλό βιβλίο* μπόρεσε, αξιοποιώντας τις ικανότητές του, να δώσει «τις σωστές διαστάσεις ενός μυθιστορήματος», ένα έργο που «αποτελεί μια σφιχτοδεμένη ενότητα» (Vitti, 1978, όπ. αναφ. στο 1987, 443).

2.4 Η κριτική των Μ. Γ. Μερακλή και Δ. Τζιόβα (1979-1980)

Με μια νέα, αναλυτικότερη αυτή τη φορά, κριτική του βιβλίου θα επανέλθει το 1979 ο Μ. Γ. Μερακλής, από το περιοδικό *Νέα Πορεία*. Σ' αυτή, αφού επισημάνει τα όποια «κενά» ή «απιθανότητες» της εκδιπλούμενης –πρωτίστως συναισθηματικά και όχι αντικειμενικά, κατά τη γνώμη του– ιστορίας, θα συμπεράνει ότι «με το νέο του βιβλίο ο Χατζής δείχνει πως πρέπει να μείνει ο διηγηματογράφος» κι ότι «μοναδικό “καθαρό” μυθιστόρημά [του] παραμένει ως τώρα η “Φωτιά”, που ασφαλώς δεν είναι και το αρτιότερο έργο του» (Μερακλής, 1979, 9). Ακολούθως, το 1980, ο Δημήτρης Τζιόβας θα δημοσιεύσει στο περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* τη μελέτη του «Ιδεολογία και αισθητική λειτουργία στην πεζογραφία του Δ. Χατζή», όπου διατρέχει κριτικά το σύνολο του έργου του. Όσον αφορά το *Διπλό βιβλίο*, ιδιαίτερα, επισημαίνει αρχικά την αδυναμία του Χατζή να μορφοποιήσει συνθετικά το υλικό του, γεγονός που, όπως υποστηρίζει, τον ωθεί στην επιλογή των αυτόνομων κεφαλαίων και σε μια αφηγηματική μέθοδο και γλώσσα που δεν είναι πάντα πειστική και φυσική. Κρίνει, ωστόσο, ότι αυτή η –ενίοτε– περισσότερο «κατασκευασμένη» παρά «ενορατική» αφήγηση, ο παραμερισμός της αισθητικής λειτουργίας από την ιδεολογία, δεν απομειώνει το τελικό δραματικό αποτέλεσμα: η ζωντάνια, ο παλμός και η ιδιαίτερη ευαισθησία του λόγου του Χατζή κατορθώνουν, τελικά, να «εξισορροπ[ούν] και εξωραϊζ[ουν] την ιδεολογική χειραγώγηση και τη λογική αφετηρία του» (Τζιόβας, 1980, 560).

2.5 Συμπεράσματα και νεότερες αποτιμήσεις

Οι παραπάνω αντιπροσωπευτικές κριτικές αποτιμήσεις είναι ενδεικτικές της ενθουσιώδους αλλά και, σε μεγάλο βαθμό, αμήχανης ή και προβληματισμένης υποδοχής του *Διπλού βιβλίου* στην εποχή του. Έτσι, ενώ μέρος της κριτικής αντιμετώπισε επαινετικά ή και διθυραμβικά την όλη θεματική, ανθρωπιά και «ποιητική» του βιβλίου, μια άλλη, εξίσου ικανή μερίδα της, στάθηκε επικριτική απέναντι στους στόχους που ο δημιουργός του έθετε –μετά από δέκα χρόνια καλλιτεχνικής σιωπής–, και την αποτελεσματικότητά τους, τόσο σε επίπεδο μορφής όσο και περιεχομένου. Διατυπώθηκαν, κατ' αυτόν τον τρόπο, αντιρρητικές παρατηρήσεις και ενίοτε καυστικότερες θέσεις, που άλλοτε εδράζονταν σε μια διάθεση «έντιμης» και έλλογης

θεωρητικής και δημιουργικής αποτίμησης και άλλοτε εκπορεύονταν από μια περισσότερο «συναισθηματική» και ίσως ιδεολογικά «μικρόψυχη» αφετηρία.

Σε κάθε περίπτωση, η διηγετική δυναμική του *Διπλού βιβλίου* αποτυπώνεται από το γεγονός ότι δεν έπαψε να απασχολεί, να γοητεύει και να εγείρει κριτικούς προβληματισμούς μέχρι τις μέρες μας.²² Έτσι, στην εκδοθείσα το 1988 σειρά της *Μεταπολεμικής πεζογραφίας* των εκδόσεων Σοκόλη, ο Γιώργος Δ. Παγανός (1988, 194) το χαρακτηρίζει έργο «αποσπασματικό, με αδιέξοδο προβληματισμό», αλλά με «μια προωθημένη τεχνική» (1988, 196), ενώ το 2001, ο Αλέξης Ζήρας, σε αφιέρωμα του περιοδικού *Αντί*,²³ με αφορμή την επέτειο είκοσι χρόνων από το θάνατο του Χατζή, θα επισημάνει τις αντιθέσεις και αντινομίες ενός βιβλίου με το οποίο, όπως ο ίδιος πάλι θα παρατηρήσει δώδεκα χρόνια μετά, ο συγγραφέας του, ένας «από τους μέγιστους των σύγχρονων πεζογράφων μας», «αρνήθηκε την ευκολία της επανάληψης» (Ζήρας, 2013). Λίγα χρόνια αργότερα, εξάλλου, το 2016, στα *Προλεγόμενα* ενός άλλου αφιερώματος, αυτό του περιοδικού *Ουτοπία*, ο Βασίλης Αλεξίου (2016, 32) θα μιλήσει για την «ανοιχτότητα του *Διπλού βιβλίου* [που] δεν είναι μόνο μια απλή πρωτοποριακή τεχνική μεταμυθοπλασίας», αλλά «αυτό, που, όπως καίρια παρατήρησε ο ίδιος ο Χατζής, δεν κατάλαβε σχεδόν καθόλου η κριτική: η συνειδητή, προγραμματική του “προβληματικότητα”». Αν, επομένως, αυτή η «συνειδητή προβληματικότητα» του *Διπλού βιβλίου* δεν κατανοήθηκε επαρκώς στην εποχή του, ανοιχτή παραμένει, ακόμη, σήμερα και –υπό το πρίσμα των νέων αναγνωστικών, φιλοσοφικών αλλά και κοινωνικο-πολιτικών μας προσλήψεων– η δυνατότητα διατύπωσης νέων, καίριων κρίσεων.

²² Όπως επισημαίνει ο Αλέξης Ζήρας (2001, 47), και ο ίδιος ο Χατζής ήταν υπέρμαχος μιας κριτικής του βιβλίου του που δεν θα έμενε στα προφανή, αλλά θα ήταν «συντεταγμένη με έναν προβληματισμό που ξεπερνάει το γράμμα του κειμένου και προσπαθεί να εντοπίσει τα ζητήματα ιστορικής και εθνικής συνείδησης».

²³ Βλ. Ζήρας, Α. (2001, Ιούλιος 27). Η προετοιμασία και η υποδοχή του *Διπλού βιβλίου*. *Αντί*(743-744), σσ. 44-51.

3. Ο τίτλος του *Διπλού βιβλίου*

Ο τίτλος «Το διπλό βιβλίο» αποτυπώνει ως περιεχόμενο την ιδιόμορφη δομή, άρθρωση του μυθιστορήματος, αλλά και τις ιδεολογικές προθέσεις του συγγραφέα του. Το μυθιστόρημα αποτελείται, δηλαδή, από εννιά κεφάλαια, καθένα από τα οποία παρουσιάζει ικανή νοηματική αυτοτέλεια, αλλά που ως σύνολο συνθέτουν ένα μυθιστορηματικό σύμπαν πειστικό και ακέραιο, παρά τον κατακερματισμό της μορφής του, ή, μάλλον, ακριβώς λόγω αυτού.

3.1 «Δυαδικότητες»

Τα οχτώ πρώτα κεφάλαια του *Διπλού βιβλίου* καθρεφτίζουν, εναλλάξ, δύο αντίθετους μεταξύ τους κόσμους: μιας Ελλάδας που βιώνει τους βίαιους μετασχηματισμούς και κλυδωνισμούς της μεταπολεμικής εποχής της (κεφάλαια 2,4,6 και 8), παραπαίοντας ανάμεσα σε ένα άγονο παρελθόν και ένα αμφίβολο ηθικά και πραγματιστικά παρόν,²⁴ και μιας Δ. Γερμανίας που, με επίκεντρο τη Στουτγκάρδη, συμπυκνώνει τα αδιέξοδα του νέου βιομηχανικού κόσμου (κεφάλαια 1,3,5 και 7), τη δυστοπία μιας απάνθρωπης τεχνολογικής πραγματικότητας. Συνεπώς, στον παλιό, σε αποσύνθεση, πλέον, παραδοσιακό κόσμο της ελληνικής επαρχίας αντιπαρατίθεται αυτός της μεταπολεμικής Δύσης, το φάσμα της ηθικής και ψυχολογικής αποσύνθεσης του ανθρώπου στο όνομα της «προόδου».

Ο παραπάνω δομικός («ελληνικά» – «γερμανικά» κεφάλαια) και θεματικός (παρελθόν – παρόν) δυϊσμός, εξάλλου, υπηρετείται από μια εξίσου διπλή αφήγηση, τις δύο, δηλαδή, βασικές αφηγηματικές φωνές του μυθιστορήματος, την «προφορική», βιωματική του Κώστα, από τη μία, και τη «γραπτή», επεξεργασμένη του πλασματικού Συγγραφέα (μέσα από την «καταγραφή» αφηγήσεων, σχολίων και σκέψεων), από την άλλη. Και είναι, μάλιστα, αυτή ακριβώς η αποτυχία της τελευταίας να ενυλωθεί –καθ' ομολογίαν του ίδιου του Συγγραφέα της²⁵ σε ολοκληρωμένη, «έντυπη» μορφή – σε «βιβλίο», που οδηγεί, δυνητικά, στην υπέρβαση της κοινά τραυματικής και αδιέξοδης εμπειρίας παρελθόντος – παρόντος, εκδιπλώνοντας μια ακόμη, εντός του *Διπλού βιβλίου*, «δυαδικότητα»: αυτή του «κομματιασμένου» πρώτου βιβλίου «της μοναξιάς», και ενός δεύτερου, «της ελπίδας»

²⁴ Ελέω αυτής της διττής συνθήκης, εξάλλου, η Αναστασία οδηγείται στη δική της «διπλή» ζωή.

²⁵ «Τα πρόσωπα σπάζουν, το σκηνικό που 'ναι πίσω δεν φαίνεται καθαρά [...] Δεν είναι ακριβώς ερείπια – είναι κομμάτια, ψηφιά σκορπισμένα. Και δεν ενώνονται το 'να με τ' άλλο» (Χατζής, 1999, 173-174).

αυτή τη φορά, που μένει να γραφτεί, απηχώντας και προοιωνίζοντας το επίμοχθο –αλλά όχι ουτοπικό για τον Χατζή– όραμα ενός νέου, «ανθρώπινου» και, για τούτο, ελπιδοφόρου κόσμου.

Στην τελευταία αυτή, εξάλλου, «οντολογική» διττότητα (μοναξιά – ελπίδα) –μία από τις πολλές του έργου– εντοπίζεται και η άρση ενός ακόμη παραδοσιακού δίπολου, αυτού της Τέχνης και της Ζωής, αφού η αντίστροφη πορεία των δύο αφηγητών (από την άγνοια στη γνώση του Κώστα και από τον λόγο στη σιωπή του Συγγραφέα) ενώνει, τελικά, τον Συγγραφέα με την πρώτη ύλη του έργου του, την «αυθεντία» του Δημιουργού με τον αυθεντικό Άνθρωπο, θέτοντας την Τέχνη στην υπηρεσία της Ζωής και τανάπαλιν. Γιατί, όπως ο ίδιος ο Χατζής κατέδειξε αντιθετικά με το παράδειγμα της προσωπικής του διαδρομής, η θεωρητική και δημιουργική σκευή του συγγραφέα αδρανοποιείται και απονεκρώνεται όταν αυτός απομονώνεται από τον κόσμο, όταν λησμονεί ότι γράφει από και για τον άνθρωπο. Έτσι, στο ένατο και τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, οι δύο φωνές και οι δύο κόσμοι συντίθενται και συναντώνται, για να επικοινωνήσουν και να ενωτιστούν την άρση της μοναξιάς και της αποξένωσης –όχι μόνο απέναντι στον Άλλο αλλά και στον ίδιο τον εαυτό–, την ίαση των πληγών και των αδιεξόδων του πολιτισμού – και, κατ’ αυτόν τον τρόπο, καταδεικνύουν την ενοποιητική αρχή που διέπει τις φαινομενικά κομματιασμένες και «φυγόκεντρες» προθέσεις του συγγραφέα τους.

3.2 Συμπέρασμα

Με το *Διπλό βιβλίο*, λοιπόν, ο Χατζής μάς βάζει μέσα στο «εργαστήρι του καλλιτέχνη», μας κάνει συμμέτοχους και θεατές στην επώδυνη και βασανιστική γέννα της δημιουργίας. Παρακολουθούμε, δηλαδή, εν τη γενέσει της την αφηγηματική του κατασκευή, που, καθώς αναζητά εναγωνίως τη συναρμογή του σε ενιαίο όλο, διαπιστώνει όλο και πιο αφοριστικά το ανέφικτο ενός τέτοιου στόχου, τους περιορισμούς που η ίδια η φύση αλλά και ο «καιρός» του εγχειρήματός του θέτει. Το αφήγημα, δηλαδή, που ο Χατζής φιλοδοξεί να συνθέσει δεν είναι η μία και καθολική αλήθεια – η εποχή του που υφαίνεται από τα ράκη του ανεπούλωτου ακόμη εμφυλιακού τραύματος και των συνεπειών του δεν προσφέρεται για τέτοιες. Γι’ αυτό, στη θέση της ενότητας και του εφησυχασμού αντιπροτείνει την αποσπασματικότητα και την υποψιασμένη ειρωνεία απέναντι σε κάθε

είδους βεβαιότητα, ένα «βιβλίο» που «διπλασιάζεται» για να αισθητοποιήσει το γεγονός πως «η αφηγηματική ανασύνθεση του νοήματος της ιστορίας είναι [...] μάταιη και ανέφικτη σε μια εποχή κενότητας, παραλογισμού και ελάσσονων αφηγήσεων» (Τζιόβας, 2002, 271). Και είναι σ' αυτήν ακριβώς την παραδοχή του τέλους των μεγάλων μύθων και αφηγήσεων –προσωρινή ή μη μένει να φανεί– που το *Διπλό βιβλίο* αρθρώνει τη δική του «ολοκληρωμένη» ιστορία.

4. Το διπλό βιβλίο : Χρόνος και Τόπος

Η ιστορία του κεντρικού ήρωα και αφηγητή του *Διπλού βιβλίου*, του Κώστα, καλύπτει τριάντα τέσσερα χρόνια: από το 1940, έτος γέννησής του («Εγώ γεννήθηκα στα 1940», 29),²⁶ μέχρι το 1974, λίγο μετά την πτώση της δικτατορίας («Τον περασμένο μήνα έπεσε η δικτατορία στην Ελλάδα», 178), ενώ ο Κώστας διανύει ήδη την πέμπτη χρονιά του στη Γερμανία, λίγο πριν το ΑΟΥΤΕΛ κλείσει οριστικά. Η αφήγησή του, ωστόσο, ξεκινάει *in medias res*, όταν ο Κώστας εργάζεται στη Γερμανία ήδη «τέσσερα χρόνια και π[ά]ει για το πέμπτο» (25), καλύπτοντας λίγους μήνες, και παρουσιάζοντας αναδρομικά όλα όσα προηγούνται, άλλοτε συμπυκνώνοντάς τα («Πάμε παρακάτω ωστόσο, να τελειώνουμε μ' αυτά», 32) κι άλλοτε εκθέτοντάς τα λεπτομερώς. Παρατηρείται, έτσι, από κεφάλαιο σε κεφάλαιο, μια διαρκής εναλλαγή χρονικών επιπέδων, που διαμείβεται σε συμμετρική αναλογία προς την αντίστοιχη, όπως θα φανεί, εναλλαγή τόπων και χώρων.

4.1 Τα «γερμανικά» κεφάλαια

Τα κεφάλαια 1,3,5 και 7 έχουν ως χρονικό κέντρο τους ένα αφηγηματικό παρόν εν προόδω, τη ζωή του Κώστα στη Γερμανία, τόσο στην εκάστοτε συγχρονία της όσο και στην πενταετή διαχρονία τής εκεί παρουσίας του. Εκκινώντας, δηλαδή, από το τέλος του τέταρτου χρόνου παραμονής του στη Γερμανία, ο ήρωας αφενός εξιστορεί γραμμικά τις όποιες εξελίξεις («Τη μικρή τη Σπανιόλα τη φουμαδόρισα είναι μέρες που δεν τη βλέπω», 55) κι αφετέρου συνοψίζει τις συνθήκες της εκεί ζωής του («Αυτό είναι, λοιπόν, το ΑΟΥΤΕΛ. Αυτός είμαι και γω μέσα σ' αυτό», 25), αποτυπώνοντας την ταυτότητα της γερμανικής του καθημερινότητας, ενίοτε σε συνδιαλλαγή με το ελληνικό παρελθόν του («Και λέω, λοιπόν, πως στο ξυλάδικο τότε του Βόλου τα ξέραμε όλοι μας όλα», 26).

Στην αποτύπωση αυτή, καίριο ρόλο διαδραματίζει η «εσωτερική» εναλλαγή τόπων-χώρων. Έτσι, ενώ στο πρώτο κεφάλαιο πρωταγωνιστής είναι ο συμβολικός ουτόπος «των χαμάληδ[ων] όλου του κόσμου» (20), το ΑΟΥΤΕΛ, στο τρίτο κεφάλαιο, που

²⁶ Όλες οι παραπομπές στο κείμενο γίνονται στην έκδοση: Χατζής, Δ. (1999). *Το διπλό βιβλίο*. Αθήνα: Το Ροδακίό.

φέρει προγραμματικά στον τίτλο του τον, σημειολογικά, υπαινικτικό τοπικό προσδιορισμό «στην έρημη χώρα», η εστίαση μετατίθεται, διαδοχικά, σε μια σειρά από άλλους εμβληματικούς –εντός του *Διπλού βιβλίου*– χώρους: τον σταθμό των σιδηροδρόμων, την ουτοπία του μεγάλου κόσμου, που, τελικά, δεν «είναι [παρά] οι μικρούτσικοι κόσμοι μαζί», «που δεν υπάρχει» (59)· το δωμάτιο-ανεστραμμένο μικρόκοσμο του ΑΟΥΤΕΛ – «Ενστασιόν» (61) και αυτό– «τη μεγάλη τη λεωφόρο», σύμβολο «του δικού μας του κόσμου του σημερινού» (61), που άλλοτε δεν οδηγεί παρά στη συνειδητοποίηση της ξενότητας, «πως ξένοι γινήκαμε όλοι στις μεγάλες αυτές πολιτείες» (63), της απόλυτης ερημίας, και άλλοτε κάπου σε πάει («Η λεωφόρος απόψε κάπου με πάει και μένα», 146)· αλλά και το ελληνικό καφενείο, τη «γκαστέτα» (74), «[έ]να μικρό ρωμαίικο στη Στουτγκάρτη» (77), που στις «φιλοσοφίες» και πολιτικολογίες των συμπατριωτών του ο ήρωας ανα-γνωρίζει την διπλή, τελικά, ξενότητά του («[...] τίποτα ρωμαίικο δεν έμεινε μέσα μου. Είμαι ένας άνθρωπος δίχως πατρίδα», 77).

4.2 Τα «ελληνικά» κεφάλαια

Στα κεφάλαια 2,4,6 και 8 εξιστορείται αναδρομικά το ελληνικό παρελθόν του ήρωα, καθώς και γεγονότα που αφορούν τα πρόσωπα με τα οποία αυτός συνδέεται: Οι δυσκολίες των πρώτων χρόνων της ζωής του και η πρώτη συνειδητοποίηση στο ξυλάδικο του Βόλου, στο ομώνυμο κεφάλαιο, η συνειδησιακή-αγωνιστική αφύπνιση του μικρού ράφτη της Σούρπης, του πατέρα του, στην Κατοχή, και η μετεμφυλιακή, τραγική απόληξή του στο «Ρέκβιεμ για έναν μικρό ράφτη» –γεγονότα προγενέστερα του αφηγηματικού χρόνου της ιστορίας–, και οι δύο τελευταίες ιστορίες (κεφάλαια 6 και 8, αντίστοιχα), της επιστροφής του Σκουρογιάννη στο Ντομπρίνοβο, στην «Τελευταία αρκούδα του Πίνδου» –ιστορία σύγχρονη σχεδόν με το αφηγηματικό παρόν του ήρωα («Ο Σκουρογιάννης [...] μας αποχαιρέτησε προχτές», 115)–, και της αδερφής του στην «Αναστασία των Μολάων», που, εκκινώντας από ένα πρόσφατο παρελθόν («Πριν από πέντε χρόνια φτάσαν εδώ», 151), διατρέχει όλη την παρελθούσα ζωή της ηρωίδας –που κατά σημεία τέμνεται με αυτήν του Κώστα– και εκτείνεται μέχρι ένα κοντινό, άχρονο παρελθόν-παρόν.

Αυτοί οι τέσσερις τόποι των «ελληνικών» κεφαλαίων σηματοδοτούν και οριοθετούν για καθέναν από τους πρωταγωνιστές τους έναν «θάνατο», ένα τέλος, μετά από το οποίο δεν

υπάρχει τίποτα. Για τον Κώστα, ο Βόλος και το ξυλάδικό του γίνονται ο ρωμαίικος ξεριζωμός του, το ξέκομμα «*απ' την κλεψιά και την ατιμία, την αταξία, την αναρχία*» (53), αλλά κι από αυτούς που του απόμειναν ν' αγαπάει· στον μικρό ράφτη απομένει η ταπεινωμένη του ζωή στη Σούρπη να του θυμίζει πως «*του κλέψαν το θάνατο και του κλέψανε και το δικαίωμα να πεθάνει*» (95), μέχρι να κλείσει τα μάτια του· για τον Σκουρογιάννη το Ντομπρίνοβο γίνεται ο τόπος της έσχατης ερημίας, το οριστικό τέλος μιας εποχής, ο θάνατος, πέρα απ' τον οποίο «*δεν είναι τίποτα*» (133)· και για την Αναστασία είναι οι Μολάοι και η ζωή της εκεί που επισφραγίζουν τον θάνατο των πουλιών της, την οριστική αποτυχία της να συνενώσει τους δυο κόσμους της σε έναν, την πραγματικότητα με την εσώτατη πατρίδα της και καταφυγή.

4.3 Κεφάλαιο 9: Το «ελληνο-γερμανικό» κεφάλαιο

Το ένατο και τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου («Επίλογοι στο πρώτο βιβλίο. Μικρός πρόλογος για το δεύτερο»), μέσα από την ιδιότυπη ανάπτυξή του –τετράδιο/αφήγηση συγγραφέα, εστιασμένη στο ελληνικό παρελθόν – αφήγηση Κώστα με επίκεντρο το γερμανικό παρόν–, οδηγεί σε μια επιλογική σύγκλιση των αντίθετων πόλων, παρόντος – παρελθόντος και γενέθλιου – ξένου τόπου, προκειμένου οργανικά να περάσουμε στο «δεύτερο βιβλίο», αυτό που αφορά το Μέλλον και μια Πατρίδα καινούρια, «*του δικού μας κόσμου, του σημερινού*» (191).

Έτσι, αρχικά, έρχεται ο Συγγραφέας να συμπληρώσει, μέσα από το τετράδιό του (τα σχόλιά του αντιγράφει/μεταφέρει ο Κώστας), τα κενά των ελληνικών ιστοριών, δίνοντας πληροφορίες για την τύχη-εξέλιξη των προσώπων αλλά και εκδοχές, που κατά βάση απορρίπτονται ως «εύκολες» λύσεις, για την ολοκλήρωσή τους. Η συνειδητοποίηση εκ μέρους του Συγγραφέα της αδυναμίας να τελειώσει το βιβλίο του («*Δεν ξέρω πώς να τελειώσω*», 177), της άπιαστης, τελικά, ουσίας του, συνιστά και τον επίλογο αυτού του «πρώτου βιβλίου», που πρέπει να «καταστραφεί» («*[...] τιμότερο θα 'ταν να το κατάστρεφα*», 177), για ν' ανοίξει τον δρόμο στο «δεύτερο», σ' αυτό του ήρωά του.

Η αφήγηση του Κώστα, που ακολουθεί, με επίκεντρο τη Γερμανία και τον απόηχο της πρόσφατης πτώσης της Χούντας στην Ελλάδα («*Τον περασμένο μήνα έπεσε η δικτατορία στην Ελλάδα*», 178) στο ελληνικό καφενείο, εισάγει στις «γερμανικές» εξελίξεις του ήρωα

(«Το ΑΟΥΤΕΛ διαλύεται», 182) και χαρακτηρίζεται, επίσης, από μια πρώτη επιστροφή του στην πατρίδα. Σ' αυτήν την επιστροφή, που μας πληροφορεί και για το τέλος του Συγγραφέα («Κανένας δεν τον ξανάδε από τότε», 187), χρωστάει ο Κώστας τον πρόλογο στο «άλλο βιβλίο, το δεύτερο, το δικό [τ]ου» (189), το ξεχωριστό φύλλο-παρακαταθήκη για τον ίδιο.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η συνάντηση των δύο βασικών αφηγητών στην καταληκτική παράγραφο, «[του ενός] αντίκρυ στον άλλο» (192), με σκηνικό φόντο τα κασόνια του ΑΟΥΤΕΛ και τον σταθμό των τρένων, έρχεται να συμφιλιώσει και να ενώσει «δυο γενιές νικημένες» (176), το παρόν με το παρελθόν, για να περάσουν χωρίς ψευδαισθήσεις αλλά και χωρίς μικροψυχίες προς το μέλλον – για να φτιάξουν μια πατρίδα που τα σύνορά της θα ορίζει η συνείδηση των Ανθρώπων, «χωρίς τυράννους, χωρίς σωτήρες αλάθευτους» (191).

5. Το διπλό βιβλίο: Οι αφηγηματικές φωνές και η εξέλιξή τους

Το *Διπλό βιβλίο* του Δ. Χατζή αρθρώνεται σε εννιά κεφάλαια –καθένα από τα οποία χαρακτηρίζεται από ικανή νοηματική αυτοτέλεια–, στα οποία διαπλέκονται οι αφηγηματικές φωνές του κεντρικού ήρωα από τη μία, του Κώστα, και ενός Συγγραφέα-αφηγητή από την άλλη. Σύγχρονα, δηλαδή, και παράλληλα προς τη βιοματική εξιστόρηση του Κώστα, αναπτύσσεται μέσα στην ιστορία –βαθμιαία όλο και πιο έντονα– ο λόγος και η παρουσία του Συγγραφέα, ήτοι, όπως παρατηρεί η Ιφιγένεια Τριάντου (1999, 203), «*η διάρρηξη της αφηγηματικής σύμβασης*», που «*αποτελεί βασικό δομικό χαρακτηριστικό του [συγκεκριμένου] μυθιστορήματος*». Αυτή η διπλή αφηγηματική παρουσία, ωστόσο, είναι δυναμική και όχι στατική, «*εξασφαλίζοντας τη βαθύτερη συνοχή του ως ενιαίου ερμηνευτικού-ιστορικού εγχειρήματος*» (Πασχαλίδης, 1999, 170).

5.1 Η εξέλιξη των αφηγηματικών φωνών ανά κεφάλαιο

Ο πρωτοπρόσωπος αφηγητής του *Διπλού βιβλίου*, ο Κώστας, ξεκινά την αφήγησή του (πρώτο κεφάλαιο) απευθυνόμενος σ' ένα αρχικά απροσδιόριστο «εσύ»: «*[...] θα σου το πω παρακάτω*» (9), «*[...] να σου πω και γι' αυτόν*» (12), «*Κι άλλους να ρωτήσεις [...]*» (25). Η αφήγησή του, που δίνει το στίγμα του χώρου και των συνθηκών εργασίας του –ανειδίκευτος εργάτης στο εργοστάσιο ΑΟΥΤΕΛ, που κατασκευάζει φώτα αυτοκινήτων στη Γερμανία–, τοποθετείται σ' ένα εξίσου απροσδιόριστο παρόν και είναι περιορισμένων δυνατοτήτων, παρά τα τέσσερα ήδη χρόνια του εκεί: «*[...] βλέπεις, δεν ξέρω περισσότερα να σου πω*» (25), «*Αυτά. Τόσα. Τόσα μονάχα*» (27). Η τελευταία αυτή συνθήκη δικαιολογείται τόσο από «έμφυτους» παράγοντες, επειδή «*[έ]τσι γεννήθηκ[ε] [...]* *χαζοπούλι*» (10), κι «*επειδής τυχαίνει κ' εί[ν]αι και λίγο κουτός*» (25) όσο και από την ίδια τη «νόρμα» της εργασίας: «*Κι άλλους να ρωτήσεις, που δεν είναι, δε θα ξέρουν κι αυτοί να σου πουν περισσότερα*» (25), αφού «*μπαίνουμε βγαίνουμε και δουλειά δεν έχουμε μ' αυτό που γίνεται μέσα*» (26). Στο τέλος, ωστόσο, του κεφαλαίου ο δυνητικός συνομιλητής συγκεκριμενοποιείται, νοηματοδοτώντας την ίδια την αφήγηση ταυτόχρονα. Αποδέκτης της είναι κάποιος «κύριος συγγραφέας» που από την ιστορία του Κώστα ζητάει να βρει το «ρωμαίικο», «*[τ]ον άνθρωπο [...]* *τον σημερινό*» (27), να ανιχνεύσει και να διερμηνεύσει το συλλογικό μέσα στο ατομικό – στόχος που οδηγεί τον «απλοϊκό» ήρωα στην

απομυθοποίηση τόσο του ίδιου όσο και του συνομιλητή του: «Κολοκύθια τούμπανα άνθρωπος είμαι γω. Και κολοκύθια τούμπανα συγγραφέας μου φαίνεται να 'σαι και συ» (27).

Στο δεύτερο κεφάλαιο, που επιγράφεται «Το ξυλάδικο του Βόλου», ο Κώστας αναδιηγείται την προηγούμενη ζωή του, με επίκεντρο τον τόπο καταγωγής του, τη Σούρπη, ένα χωριό «λίγο πιο κάτω απ' το Βόλο» (29), στον οποίο θα βρει τελικά την πρώτη του κανονική δουλειά, ως χειριστής πριονοκορδέλας σε ξυλάδικο. Στο κεφάλαιο αυτό οι αναφορές στο αφηγηματικό πλαίσιο/αφετηρία του ήρωα πληθαίνουν μέσα από τις χαρακτηριστικές αποφορές του προς τον Συγγραφέα: «Γρήγορα-γρήγορα θα πω τ' απαραίτητα για την ιστορία που θέλεις να γράψεις» (29-30) και παρακάτω «Πρέπει να σου πω γι' αυτό, να τα ξέρεις από την αρχή για το κεφάλαιο που θα γράψεις. Πάρ' τα σαν εισαγωγή, να πούμε» (31). Αυτός ο τελευταίος, μάλιστα, δεν είναι πια ένας βουβός αποδέκτης της αφήγησης του Κώστα, αλλά διαλέγεται μαζί του, κρατά σημειώσεις στο τετράδιό του (σε πλάγια γράμματα μέσα στο κείμενο), αποκαλύπτει μύχιες σκέψεις και προβληματισμούς στον συνομιλητή του: «Γιατί ρωμαίικο Κώστα, θα το μάθεις κάποτε, δεν είναι τόπος, δεν είναι κόσμος, εργοστάσια, ξυλάδικα, τίμιες δουλειές που θέλεις εσύ – είναι καημός μονάχα. Αυτό το δάκρυ στα μάτια της αδερφής σου, μέρα του γάμου της... » (51) και μονολογεί. Παράλληλα, όμως, με αυτή την ποσοτικά και ουσιαστικά πιο διακριτή παρουσία του «λόγου» του Συγγραφέα, παρατηρείται και μία ποιοτική αναβάθμιση του κεντρικού αυτοδιηγητικού αφηγητή, ο οποίος σταδιακά διανθίζει το λόγο του με προσωπικές κρίσεις-αξιολογήσεις («Η αγιότητα, που λένε, της ελληνικής οικογένειας, εγώ λέω πως είναι στη φτώχεια. Έτσι γίνονται αυτά τα βάρη και τα καθήκοντα που φαίνονται αισθήματα», 39), για να καταλήξει από ερωτώμενος να γίνει ερωτών («Το ρωμαίικο είναι έτσι;», 54), αλλά και να διορθώνει τον Συγγραφέα, επαναπροσδιορίζοντας το ζητούμενό του από «ρωμαίικη ρίζα» σε «ρωμαίικο ξεριζωμό» (54).

Στο τρίτο κεφάλαιο ο Κώστας-«Κάσπαρ Χάουζερ», όπως ό ίδιος ο Συγγραφέας τον βαπτίζει, συνεχίζει την αφήγηση-περιήγησή του στην «έρημη χώρα» της Στουτγκάρδης, προχωρώντας σταδιακά στην απόκτηση μιας βαθύτερης αυτο-συνείδησης. Συμπεραίνει («Είμαι, λοιπόν, ένας άνθρωπος που δεν έχει πατρίδα.», 57), αποφαινεται («[...] και να το, λοιπόν, πως έχω και γω μια πατρίδα», 58) και την ίδια στιγμή αναιρεί τις βεβαιότητές του («Υστερα, το συλλογίζομαι πάλι πως όχι, δεν έχω.», 59), και, καθώς ο εξωτερικός του βηματισμός στη μεγάλη λεωφόρο συντονίζεται με τον εσωτερικό, συγκροτεί μια

καινούρια ταυτότητα, μια ταυτότητα «αρνητική», απ' όλα αυτά που «δεν έχει» (78). Σ' αυτή την «άρση» που απαιτεί τη «θέση» της από τον Συγγραφέα («Και μπορείς, λοιπόν, να μου πεις εσύ, ποιος είμαι [...]», 78) ο τελευταίος –μέχρι τότε και πάλι απλός ακροατής– αποκρίνεται με την ιστορία του Κάσπαρ Χάουζερ, του παιδιού που «δεν ήξερε να μιλήσει καθόλου» (78). Η απόκρισή του αυτή, ωστόσο, οδηγεί και τον ίδιο σε μια μεγαλύτερη συνειδητοποίηση του εαυτού, εξίσου αρνητική, συνειδητοποίηση της αδυναμίας και ανεπάρκειάς του να προστατέψει τον ήρωά του: «Κι αναρωτιέμαι για μένα – με τι μπορώ [...] να σε προφυλάξω;» (79). Μαζί με τον Κώστα γίνεται, έτσι, σοφότερος και ο ίδιος – αναγνωρίζει ίσως πως η συλλογική περιπέτεια/μοίρα δεν μπορεί να ειπωθεί ξέχωρα, να αποσπαστεί από την ατομική, και ο ίδιος, ως ιστορητής της, είναι υπεύθυνος και για τις δυο. Η δέσμευση απορρέει από την ίδια την Τέχνη που θεραπεύει.

Το τέταρτο κεφάλαιο, «Ρέκβιεμ για ένα μικρό ράφτη», ξεκινάει με την προγραμματική δήλωση του Κώστα ότι «θα το γράψει ο ίδιος [ο Συγγραφέας], ολόκληρο» (81), που έχει άλλωστε βάλει και τον τίτλο, αφού, όπως παρατηρεί, τη λέξη *ρέκβιεμ* απ' αυτόν την έμαθε. Πρόκειται για την ιστορία του Αναστάση, του πατέρα του, του «μικρ[ού] ράφτ[η] της Σούρπης» (81), που ήτανε στην Αντίσταση – ιστορία που ο Κώστας ανακαλύπτει μετά τον θάνατο εκείνου. Έτσι, ο Συγγραφέας εμφανίζεται και πάλι για να πάρει αυτή τη φορά τη σκυτάλη από τον Κώστα: «Άφησέ τα τά παρακάτω, [...], θα τα γράψω εγώ» (82). Το α' πληθυντικό που ακολουθεί, ωστόσο, («Το χωριό το δικό μας [...]», 82) φανερώνει την συνέχεια της αφηγηματικής παρουσίας του Κώστα, η οποία όμως γρήγορα υποχωρεί για να δώσει τη θέση της σε αυτή του Συγγραφέα, σε φράσεις όπως «η μάνα σας», «[α]υτό που βρίσκεις εσύ να λείπει στο καφενείο» (84) ή «εκείνη που 'ταν η μάνα σας» (85). Παρατηρείται, έτσι, μια διαπλοκή των δύο φωνών, που ολοκληρώνεται όταν πια ο Κώστας αναλαμβάνει να μεταφέρει σε πλάγιο λόγο την αφήγηση του Συγγραφέα, κατά-γράφοντας όσα εκείνος γνωρίζει και σκέφτεται («Ο συγγραφέας μας λέει [...]», «Και θέλει να πει [...]», 87, «Ο συγγραφέας λέει και δώ [...]», 88). Έτσι, όπως παρατηρεί η Φιλοκύπρου (1992, 331), στο κεφάλαιο αυτό ο Κώστας μετατρέπεται από ομοδιηγητικός σε ετεροδιηγητικό αφηγητή, αν και η μετατροπή αυτή «δεν είναι ακόμα πλήρης, μια και η αφήγηση του Κώστα δεν αυτονομείται από την αφήγηση του Συγγραφέα». Ο τελευταίος αναλαμβάνει και πάλι («[...] και πήρε στο σπίτι της [η θεια] το μεγάλο παιδί τους – εσένα δηλαδή», 91), αμέσως μετά, να ολοκληρώσει την ιστορία του Αναστάση.

Στο επόμενο κεφάλαιο, «Από το φίφτυ-φίφτυ στον έρωτα», ο Κώστας επανέρχεται ως ομοδιηγητικός-αυτοδιηγητικός αφηγητής, για να αφηγηθεί στον Συγγραφέα την ιστορία του με την Έρικα. Ο τελευταίος μετατρέπεται, έτσι, και πάλι σε παρόντα-απόντα ακροατή, ενώ στον λόγο του Κώστα φαίνεται να λαμβάνει χώρα μια περαιτέρω συνειδησιακή συγκρότηση. Δεν είναι πια το αμήχανο υποκείμενο δυσερμήνευτων και ακατανόητων εσωτερικών διεργασιών που καταλήγουν σε αναπάντητα, υπαρξιακά ερωτήματα (για την απάντηση των οποίων προστρέχει στην «αυθεντία» του Συγγραφέα), όπως στο τρίτο κεφάλαιο, αλλά μια συνείδηση εν πλήρει εγρηγόρσει, ικανή να συλλαμβάνει εν τη γενέσει τους τα γεγονότα και τη δυναμική τους. Καθώς, δηλαδή, ο Κώστας γνωρίζει για πρώτη φορά τον Έρωτα στο πρόσωπο της Έρικας (έννοια και όνομα σε αρμονική παρήχηση), συνειδητοποιεί όχι μόνο την ουσία του, που ξεπερνάει το όποιο ατομικό πεπρωμένο («Έτσι δεν είναι; Έτσι δε γίνεται μ' όλους;», 110), αλλά και την ουσία της ίδιας της ύπαρξής του, την οποία μπορεί πια να αποδεχτεί («[...] ναι, ναι, εγώ το τίποτα των ανθρώπων, ο Κώστας εκείνος ο ανύπαρκτος», 111). Γι' αυτό και η «γνωριμιά του ακατόρθωτου» (110) γίνεται το κλειδί για μια στοιχειώδη έστω προσπέλαση του ευρύτερου μυστηρίου, στιγμιαία συνειδητοποίηση του μεγάλου, του άπιαστου κόσμου «— που δεν υπάρχει» (110).

Στο κεφάλαιο με τίτλο «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου» (έκτο), ο Κώστας αφηγείται την ιστορία της επιστροφής του Σκουρογιάννη στην πατρίδα του, το Ντομπρίνοβον. Ξεκινάει ως ομοδιηγητικός αφηγητής («Κάπου-κάπου μέσα στη δική μου την ιστορία έχω πει και γι' αυτόν», 115, «φίλος μου και φίλος πολύ και του συγγραφέα μας», 117), αλλά σύντομα μετατρέπεται σε αυτοδύναμο ετεροδιηγητικό, που χρησιμοποιεί κατ' εξαίρεση τον πλάγιο λόγο για να εντάξει σε δύο διαφορετικά σημεία κάποια γενικότερα σχόλια του Συγγραφέα («Ο συγγραφέας μας λέει [...]», 120 και «Ο συγγραφέας μας να 'ταν εδώ, θα μπορούσε να 'λεγε [...]», 121). Η μοναδική του εμφάνιση ως ομοδιηγητικού αφηγητή, που γίνεται άπαξ παρακάτω («—χαμάλης στη Σπεντισιόν πριν από μένα—», 126), λειτουργεί μάλλον ως παρενθετική υπενθύμιση της ταυτότητας του πραγματικού αφηγητή, χωρίς να αναιρεί τον ετεροδιηγητικό χαρακτήρα του κορμού της ιστορίας.²⁷ Στην καταληκτική, ωστόσο, παράγραφο του κεφαλαίου, ο Συγγραφέας επανεμφανίζεται. Τα λόγια του, σε πλάγιο λόγο, μεταφέρει και πάλι ο Κώστας, αλλά σ' αυτόν τον πλάγιο λόγο

²⁷ Διαφορετική άποψη διατυπώνει ο Hero Hokwerda (2016, 351-352), που υποστηρίζει ότι στο συγκεκριμένο κεφάλαιο διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός τρίτου, αντικειμενικού αφηγητή, άποψη με την οποία διαφωνεί η Φιλοκύπρου (1992, 332).

παρουσιάζεται πλέον μια διακριτή διαφορά. Η «φωνή» του δεν είναι αυτή του απλού και απλοϊκού αναμεταδότη σκέψεων και αισθημάτων ενός τρίτου, αλλά ενός «συμμέτοχου», πιο ώριμου Κώστα, που μπορεί να νιώθει και να ενωτίζεται τους «χαλασμούς» και τις παλινωδίες, τα αδιέξοδα των άλλων στον κόσμο τον δικό μας, τον σημερινό. Στο σημείο αυτό, λοιπόν, η διπλή φωνή τους «ενοποιείται», απηχώντας τελικά και συμπυκνωτικά τον ανθρωπισμό του ίδιου του δημιουργού τους.

Στο έβδομο κεφάλαιο («Τα γουδοχέρια»), το κεφαλαίο στο οποίο παρουσιάζεται ο τρόπος με τον οποίο ο Κώστας αποκτά σταδιακά «προλεταριακή [...] αλληλεγγύη» (147) και συνείδηση, συντελείται μια ακόμα αλλαγή: ο συγγραφέας εξαφανίζεται. Έτσι, ενώ στην αρχή του κεφαλαίου ο Κώστας δηλώνει πως ό,τι είχε να πει του το είπε, «τέλος το τηλεγράφημα το δικό [τ]ου» (136), την μικρή συνέχεια-παρένθεση που εισάγει την απευθύνει σ' έναν Συγγραφέα απόντα, που «δεν τον βρίσκ[ει] πουθενά» (139). Και μολονότι δεν παύει να τον αναζητεί και να τον χρειάζεται, η αλλαγή που συντελείται μέσα του, συνεπεία της ιδεολογικής-προλεταριακής του συγκρότησης μετά και από την κουβέντα του με τον Γερμανό, μετατρέπει την αρχική δυσφορία σε αμφιθυμία («Είμαι μόνος πάλι. Και δεν είμαι», 146) και τελικά σε επαναπροσδιορισμό του κόσμου και της θέσης του μέσα σ' αυτόν: «Η λεωφόρος απόψε κάπου με πάει και μένα» (146). Έτσι, μολονότι η ομοδιηγητική αφήγηση του Κώστα εξακολουθεί να έχει ως αποδέκτη της τον Συγγραφέα («είμαι και γλωσσομαθέστατος, καθώς ξέρεις...», 147), η σιωπή του τελευταίου την αυτονομεί, πορεία αλληλένδετη με την εσωτερική εξέλιξη του ήρωα, που μπορεί πλέον, όπως μια άλλη ηρωίδα του Χατζή,²⁸ να σκέφτεται μόνος του. Σ' αυτό το πλαίσιο, η καταληκτική φράση που ο Κώστας απευθύνει στον Συγγραφέα («Τι θ' απογίνεις;», 150) απηχεί όχι μόνο μια ουσιωδέστερη, πιο πραγματιστική κατανόηση του Άλλου (ως δημιουργού άνευ «υλικού»), αλλά και μια καίρια αντιστροφή ρόλων: η ανησυχία του Συγγραφέα για τον μικρό του Κάσπαρ Χάουζερ αντικαθίσταται από την έγνοια του Κώστα για αυτόν.

Στην «Αναστασία των Μολάων», η ετεροδιηγητική αφήγηση του Κώστα –τα γεγονότα της οποίας διαπερνά και η δική του παρουσία– ολοκληρώνει την αυτονόμηση της «φωνής» του, καθώς η ιστορία έχει ως πρωταγωνιστές την αδερφή του και τον ίδιο τον Συγγραφέα. Έτσι, ο τελευταίος γίνεται από καταγραφέα ήρωα της ιστορίας που,

²⁸ Στην καταληκτική περίοδο του μυθιστορήματος του Χατζή *Φωτιά*, η κεντρική ηρωίδα, η Αυγερινή, δηλώνει: «Έμαθα πια να σκέφτομαι μοναχή μου» (1979, 152).

δυνάμει, συντίθεται, και ο ρόλος του υπονομεύεται. Σ' αυτήν την ετεροδιηγητική αφήγηση του Κώστα εγκιβωτίζεται η πρωτοπρόσωπη-αυτοδιηγητική αφήγηση της Αναστασίας που απευθύνεται στον Συγγραφέα, τον οποίο ξανασυναντά χρόνια μετά, πριν αυτός φύγει για πάντα. Η ύστατη αυτή συνάντησή τους δίνει στην τελευταία την ευκαιρία να ξεδιπλώσει τη «διπλή» ζωή της, την οποία τελικά, προκειμένου να μην προδώσει, θυσιάζει («άμα το πεις μια φορά, πουλιά από κείνα δεν έρχονται πια», 167). Ο λόγος της, που με την αμεσότητα και τη δωρική του λιτότητα, φωτίζει όχι μόνο την δική της αλήθεια αλλά και τα γεγονότα που διαμόρφωσαν τη γενιά της («Πληρώναμε ακόμα τη δική τους την ήττα», 163), κυριαρχεί σε τέτοιο βαθμό στο κεφάλαιο, που ενίοτε επισκιάζει τον αφηγητή και την ταυτότητά του – το ποιος, ωστόσο, «μιλάει» ανακαλείται με σαφήνεια στη φράση «εκείνα πάντα τα λιγνά της μπράτσα» (161). Με την αφήγησή της αυτή, η «μικρή Διοτίμα» του Συγγραφέα δεν κλείνει μόνο τους λογαριασμούς αυτού που υπήρξε η ζωή της αλλά και της σχέσης της με τον ίδιο, ολοκληρώνοντας έτσι την υπονόμευση του ρόλου του: Το βιβλίο του «δεν υπάρχει – ξεφτίδια μείναν μονάχα» (169), κι ο ίδιος απομένει άχρηστος και νικημένος μαζί τους, «[ο] πιο νικημένος απ' όλους» (169). Κι αυτή η ήττα του δεν μπορεί παρά να επισφραγιστεί με την ύστατη ανταμοιβή-θυσία της Αναστασίας, τις δυο κομμένες πλεξούδες – τα σκοτωμένα της πουλιά.

Το ένατο και τελευταίο κεφάλαιο, με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Επίλογοι στο πρώτο βιβλίο. Μικρός πρόλογος για το δεύτερο», ολοκληρώνει την αυτονόμηση του Κώστα ως ετεροδιηγητικού αφηγητή. Στον λόγο του εγκιβωτίζεται πλέον αυτός του Συγγραφέα, μέσα από το τετράδιό του με «σχόλια, παραλειπόμενα, συμπληρώματα στις ελληνικές ιστορίες» (171), τα οποία ο Κώστας «αντιγράφει» και παραθέτει με πλάγια γράμματα. Τα σχόλια αυτά και οι σκέψεις καταλήγουν, μετά (και παρά) τη βάσανο εναλλακτικών σεναρίων-επιλόγων («Βάλε τον [...]», 174, «Κάμε το εδώ να φαίνεται [...]», 175) στη συνειδητοποίηση μιας διαφυγούσης ουσίας, του ανολοκλήρωτου τού βιβλίου του και της δικής του ανεπάρκειας. «Τους βλέπω πολύ καλά τους σπασμένους αρμούς του βιβλίου μου» (173), διαπιστώνει, κι αυτό τον οδηγεί στη λύση ενός διπλού θανάτου, των ηρώων και του ίδιου ως «συγγραφέα» τους. Και τότε «επανέρχεται» ο Κώστας, για να «συμπληρώσει» τα «συμπληρώματα» της ρωμαϊκής ιστορίας με τα δικά του, ελληνικά και γερμανικά. Σ' αυτά τοποθετείται και η συνάντησή του, μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, με την Αναστασία, από την οποία μαθαίνει (;) για τον Συγγραφέα και την τύχη του: «Κανένας [...] δεν έμαθε τι απόγινε» (187). Σ' αυτήν την τελευταία μάλιστα είναι που εκείνος

εμπιστεύεται το μισοτελειωμένο του βιβλίο και το μικρό του τετράδιο, εμβόλιμο στο οποίο ξεχωρίζει ένα φύλλο που εκείνος απευθύνει στον Κώστα, γράφει για τον Κώστα (και όλους τους Κώστηδες), τον «μικρό πρόλογο για το δεύτερο βιβλίο», «της ελπίδας το βιβλίο» (190). Έτσι, από τον λόγο του Κώστα περνάμε σ' αυτόν του Συγγραφέα και πάλι απ' την αρχή, για να καταλήξουμε, όμως, τελικά, στη συνάντηση των δύο κόσμων και λόγων, που δεν χρειάζεται πια να αγροικηθούν για να συν-ομιλήσουν – παρά τον εκκωφαντικό θόρυβο των Νέων Καιρών («Δεν ακούεται – και καταλαβαίνω. Πολύ καθαρά το καταλαβαίνω μέσα στο δαιμονισμένο θόρυβο», 192). Και κατ' αυτόν τον τρόπο, το *Διπλό βιβλίο* γίνεται ένα.

5.2 Συμπεράσματα

Το *Διπλό βιβλίο* χαρακτηρίζεται από μια σύνθετη αφηγηματική δομή, όπου οι δύο κεντρικές φωνές –παράλληλα με τον αναφερόμενο λόγο των υπολοίπων ηρώων– άλλοτε εναλλάσσονται και άλλοτε διαπλέκονται ή (και) συγχέονται, καθώς, μάλιστα, η μία εγκιβωτίζεται στην άλλη. Αυτό το σπάσιμο της μορφής, που υπόρρητα «σημαίνει» και αισθητοποιεί και τον ιδεολογικό κατακερματισμό της εποχής, την απουσία ενός «καθησυχαστικού» αφηγήματος από έναν κυρίαρχο, παντεπόπτη Αφηγητή, συμπορεύεται, ωστόσο, με μια αληθοφανή, ρεαλιστική και λογικά οργανωμένη ιστορία. Προκύπτει, έτσι, μια «έλλογη κατασκευή που ορίζεται από έναν δικό της λογικό πυρήνα, έναν δικό της άξονα και που ολοκληρώνεται σαν ρυθμός», –όπως ο ίδιος ο Χατζής (1985β, 24) παρατηρεί, μιλώντας για το καλλιτεχνικό έργο–, παρά την εγγενή, δομική, εν προκειμένω, αποσπασματικότητά του. Και είναι σ' αυτήν ακριβώς τη συναίρεση παραδοσιακής (περιεχόμενο-ιστορία) – νεωτερικής (μορφή-δομή) γραφής που επιτυγχάνεται, με τρόπο ανεπανάληπτο, η συνομιλία μας με το *Διπλό βιβλίο*, που η αντίστροφη πορεία των δύο αφηγητών (ο Συγγραφέας υποχωρεί δίνοντας χώρο και λόγο στον ήρωά του) καταφάσκει την τελική συνάντηση του Άλλου, την ελπίδα, αντί του αδιεξόδου-μοναξιάς.

6. Το διπλό βιβλίο: Βασικοί θεματικοί άξονες

Με επίκεντρο τον βασικό ήρωα του βιβλίου του, τον Κώστα, ο Χατζής διεξέρχεται σε αυτό μια σειρά από θέματα, που, ευρισκόμενα σε οργανική σχέση και διαπλοκή μεταξύ τους, συνιστούν τους αρμούς που κλειδώνουν και νοηματοδοτούν το μυθιστόρημα. Τα θέματα αυτά είναι η μετανάστευση-ξενιτιά σε αντιδιαστολή με τον γενέθλιο τόπο, το «Ρωμαίικο», η εργασία ως φορέας αξιών αλλά και απαξίωσης-αλλοτριώσης του σύγχρονου ανθρώπου, και η Ιστορία, το ιστορικό παρελθόν, ως παράγων διαμορφωτικός παρόντος και μέλλοντος.

6.1 Μετανάστευση-ξενιτιά

Το θέμα της μετανάστευσης-ξενιτιάς και υποχρεωτικής εγκατάστασης του ατόμου σ' έναν ξένο τόπο, που κατ' αυτήν την έννοια αντιδιαστέλλεται προς τον γενέθλιο, την πατρίδα, διαπερνά όλο το *Διπλό βιβλίο*, τόσο δομικά (χωρισμός σε «ελληνικά»-«γερμανικά» κεφάλαια) όσο και θεματικά. Οι ιστορικές συγκυρίες, εξάλλου, ανάγκασαν τον ίδιο τον Χατζή να ζήσει τα πιο δημιουργικά του, πνευματικά, χρόνια μακριά από την πατρίδα του, την Ελλάδα. Σ' αυτά τα χρόνια, ωστόσο, και όχι μόνο, όπως παρατηρεί κι ο Αντρέας Φραγκιάς (1998, 123), μόνιμη έγνοια του, «*κέντρο γύρω από το οποίο περιστράφηκε σταθερά ολόκληρη η ζωή του ήταν η σπουδή του νεοελληνισμού*», «*[η] αγάπη και το μαράζι για τη μοίρα [του]*». Αν στα παραπάνω συνυπολογίσουμε και το γεγονός ότι όλο το έργο του διαποτίζεται, εμπνέεται και δονείται από την αγάπη για τον άνθρωπο και την επιταγή δημιουργίας ενός καλύτερου κόσμου,²⁹ τότε γίνεται πρόδηλο ότι η θεματική αυτή αποκτά μέσα στο συγκεκριμένο έργο μια διαφορετική, ευρύτερη διάσταση: η ξενιτιά του Χατζή – ενός διανοούμενου που η πνευματική του σκευή συγκροτήθηκε μακριά από εθνικιστικές κορώνες και μεγαλοϊδεατικές προβολές– φωτίζεται από τη διεθνιστική προοπτική ενός κόσμου όπου το «δικό» και το «άλλο», διατηρώντας το καθένα ακέρια την ταυτότητά του, μπορούν να συμπορεύονται και να αλληλεπιδρούν επ' ωφελεία του Ανθρώπου.³⁰

²⁹ Η τελευταία φράση της Μαργαρίτας Περδικάρη στο ομώνυμο διήγημα από *Το τέλος της μικρής μας πόλης* (και καταληκτική του όλου βιβλίου) είναι «Φκιάζτε τον, έναν καλύτερο κόσμο!...» (Χατζής, 1994, 241).

³⁰ Στην τελευταία παράγραφο του προλογικού του σημειώματος για το πρώτο τεύχος του *Πρίσματος* γράφει χαρακτηριστικά: «*Αποσκοπεί [η έκδοσή μας]: Να αντιταχθεί στην κακή και βλαβερή αντίληψη της*

6.1.1 Σε αναζήτηση του Ρωμαίικου

Ο προγραμματικός στόχος της αφηγούμενης από τον Κώστα ιστορίας, στόχος ορισθείς από τον ίδιο τον Συγγραφέα, είναι η προσπέλαση του Ρωμαίικου, της έννοιας της Ρωμιοσύνης ως συλλογικότητας μέσα από το ατομικό. Στην πορεία, ωστόσο, της αφήγησης, προκύπτουν δύο διαφορετικές θεάσεις της έννοιας. Η πρώτη απηχεί την ταυτότητα της εξελισσόμενης ελληνικής κοινωνίας, ένα μάλλον απογοητευτικό και καθηλωτικό παρόν –αυτό από το οποίο ο ήρωας επιλέγει να ξεκόψει– η δεύτερη, που εκφράζεται από τον ίδιο τον Συγγραφέα, συνιστά μια «άχρονη» εν τη διαχρονία σύλληψή της, και σημαίνεται με όλη την ιστορική μνήμη και συγκινησιακή φόρτιση που αυτή συνεπάγεται. Στη σύνθεση αυτών των δύο μπορεί ν' αποτιμηθεί το ρωμαίικο του *Διπλού βιβλίου*.

Έτσι, στο κεφάλαιο που επιγράφεται «Το ξυλάδικο του Βόλου», ο Κώστας συνθέτει την εικόνα του Ρωμαίικου μέσα από τις αφηγηματικές ψηφίδες του παρελθόντος του, ενός παρελθόντος που επιμερίζεται στην ιδιωτική-οικογενειακή ζωή και τις συνθήκες εργασίας στο ξυλάδικο. Αυτό το Ρωμαίικο, λοιπόν, σφραγίζεται από «τη μοίρα της φτώχειας» (31), που κάνει τις γυναίκες του –μανάδες κι αδερφές– να επινοούν «κάτι σαν ελευσίνια μυστήρια δικά τους» (30),³¹ για να αντεπεξέλθουν, αλλά και δημιουργεί την «αγιότητα, που λένε, της ελληνικής οικογένειας, [...] αυτά τα βάρη και τα καθήκοντα που φαίνονται αισθήματα» (39). Αυτή, ωστόσο, η ανά τους αιώνες μαθημένη τέχνη της γυναίκειας επινοητικότητας κι εγκαρτέρησης, γίνεται στους άντρες αμηχανία και σφοδρή παρώθηση φευγιού: «Λίγο ακόμα να μεγαλώσεις και φύγε. Να σωθείς εσύ. [...] Δεν είναι τόπος αυτός...» (31), είναι η μόνιμη επωδός του πατέρα, του κατά τ' άλλα βυθισμένου σε αδιάφορη σιωπή, «Να φύεις από τούτον τον τόπον...» (44) είναι κι η προτροπή του Μάστορα. Κι αν για τον πατέρα η διαπίστωση εκρέει –μεταξύ άλλων– από τις πηγές της οδυνηρής συλλογικής περιπέτειας του Εμφύλιου (που στην περίπτωση του, όμως, αποκτά το πρόσημο και της ατομικής-προσωπικής ταπείνωσης και συντριβής), για τον Μάστορα ο «τόπος» συνιστά αυτό ακριβώς το Ρωμαίικο που ο Κώστας τελικά αποκηρύσσει.

μοναδικότητάς μας. Να καλλιεργήσει το πνεύμα, την αντίληψη, τη συνείδηση πως δεν είμαστε μόνοι ή μοναδικοί, αυτόνομοι και αυτάρκεις, αλλά ανήκουμε και εμείς αναγκαστικά, ζωτικά, σε ένα κόσμο που μέσα από την ποικιλία των τοπικών ιδιομορφιών του έχει τα ίδια προβλήματα – το πρόβλημα του σημερινού ανθρώπου και της αυριανής του ζωής, σαν κοινό, πρώτο και κυριαρχικό του πρόβλημα» (Χατζής, 1980, 4).

³¹ Με αφορμή το συγκεκριμένο απόσπασμα ο Ζήσιμος Λορεντζάτος (1979, 25) θα μιλήσει για τον «μακρόθυμο πονετικό ασκητισμό» της Ρωμιάς γυναίκας και θα επισημάνει ότι «από Το διπλό βιβλίο τέλος μέσα στα μάτια της μαυροντυμένης νεαρής Αναστασίας –να διαβαίνουν σε μια σκοτεινή αράδα– παρακολουθούμε όλες τις γυναίκες της ράτσας: [...] [την] ακατάλυτη Ρωμιά!» (1979, 27).

Όταν ο τελευταίος, δηλαδή, απολύεται από το στρατό, διαπιστώνει ότι «αλλαγές μεγάλες είχαν γίνει» (33) στο ξυλάδικο αλλά και στην Ελλάδα: «ξεφύτρωσε κόσμος που πιάστηκε από λεφτά» (34), άνθρωποι που, όπως ο ίδιος ο Χατζής (1985α, 28) εξομολογείται σε συνέντευξή του, «ριγμένοι στο κυνηγητό των υλικών αγαθών που προσφερόντανε περισσότερα κι ευκολότερα σε μια χώρα μαθημένη στη στέρηση, καταφρονούσαν ο ένας τον άλλο [...]».³² Ανάμεσα σ' αυτούς, και τ' αφεντικό του Κώστα, που, υπείκοντας στα νέα ήθη και τα «σοφίσματα» του Μάστορα, σαν έτοιμος από καιρό, αρχίζει ν' αγοράζει μεταχειρισμένη ξυλεία και να την πουλά για καινούρια, επενδύοντας τα κλεψιμαίικα κέρδη όχι στη βελτίωση της επιχείρησης αλλά στην αγορά γης. Στόχος του –στον οποίο συμπαρασύρονται και οι όποιες καλές προθέσεις ή βολικές προφάσεις των υπολοίπων, αφού «ιδέαν δεν έχ[ουν] από ρωμαίικο» (36)– να πιάσει την καλή μια κι έξω. Έτσι, το «φτωχό μαραγκούδικο» γίνεται «μια μικρή συμμορία κανονικοί λωποδύτες» (37), που «με την αταξία, την αναρχία, το κλεψιμαίικο» απηχεί ως μικρόκοσμος τον μεγάλο, «το ρωμαίικο» (46), ανάγοντας την ατιμία, την μπαγαποντιά και «το άρτζι μπούρτζι» (46) σε ύψιστη αξία και καταξίωση.

Σ' αυτά τα «ρωμαίικα», της φτώχειας και της απάτης, θα προστεθούν οι προικώες απαιτήσεις του Βασίλη, οι «αναγκαίοι» διακανονισμοί τού γάμου του με την Αναστασία, επισφραγίζοντας –μαζί και με τον θάνατο του πατέρα– τη ρήξη του ήρωα με τον γενέθλιο τόπο, το οριστικό λευτέρωμά του από έναν τόπο που του είναι, τελικά, πιο ξένος από τον ίδιο τον ξένο τόπο, τη Γερμανία. Είναι, δηλαδή, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ε. Γ. Καψωμένος (1999, 310), αυτή «η ανοχή στην απάτη και μια συνένοχη αλληλεγγύη ενάντια στη νομιμότητα» που διαρρηγνύει τον κοινωνικό ιστό και κάνει «έτσι όλοι στο τέλος να κυριεύονται από το σύνδρομο της φυγής». Κατ' αυτόν τον τρόπο, η «ρωμαίικη ρίζα» του ήρωα γίνεται ταυτόσημη με τον «ρωμαίικο ξεριζωμό» του, που είναι συνάμα ψυχικός και ιδεολογικός. Γι' αυτό, όπως παρατηρεί η Βασιλική Σελιώτη (2009, 28), για τον Κώστα «[...] η ετερότητα δεν είναι μια ιδιότητα που αποκτά όταν γίνεται μετανάστης. Τη βίωσε ήδη στην πατρίδα ως αυτόχθονας, αφού η σχέση του με τα πάτρια χώματα υπήρξε προβληματική».

Στον αντίποδα των παραπάνω, ή μάλλον σε συνάρτηση με αυτά, ο Συγγραφέας διευκρινίζει στον Κώστα πως «ρωμαίικο [...] δεν είναι τόπος, δεν είναι κόσμος,

³² Στη χορεία αυτών των «παραδειγματικών» τύπων μπορούν να ενταχθούν ο ξάδερφος του Σκουρογιάννη και ο Τράκας στην «Τελευταία αρκούδα του Πίνδου».

εργοστάσια, ξυλάδικα, τίμιες δουλειές [...] – είναι καημός μονάχα» (53). Παρατηρείται, επομένως, μια έλλογη αφαίρεση, που ενώ αναγνωρίζει «τη διαπλοκή της ανθρώπινης συνείδησης ή της ατομικής μοίρας με την κοινωνική εξέλιξη», επιτρέποντας, μάλιστα, «στην προσωπική ιδιαιτερότητα να χρωματίσει και να εξατομικεύσει τη ντετερμινιστική ροπή του συνόλου» (Τζιόβας, 1999, 52),³³ μπορεί συγχρόνως να θεάται το συλλογικό πάνω και ξέχωρα από το ατομικό. Αυτή η διττή θέαση αποκαλύπτει, εξάλλου, τη διπλή οπτική της Ιστορίας: οπτική ιστορούμενου και ιστορος, συγχρόνως.

6.1.2 Δύο άνθρωποι «χωρίς πατρίδα» και ένας ακόμη

Ο Κώστας

Η θεματική της ξενιτιάς, του ξεριζωμού –εκούσιου ή μη– από τον γενέθλιο τόπο, εμποτίζεται πάντα από τον διακαή πόθο επιστροφής σε αυτόν, το «νόστιμον ήμαρ» που συνιστά τη δικαίωση κάθε πολύχρονου, οδυνηρού εκπατρισμού. Ο πόθος αυτός λειτουργεί ως βαρίδι στη συνείδηση του μετανάστη, αποσκευή που κουβαλάει εσαεί, μέχρι να επανενωθεί με τη μητέρα-πατρίδα. Έτσι, από τον αρχετυπικό Οδυσσέα μέχρι τον ξενιτεμένο της δημοτικής ποίησης, η «Ιθάκη» οριοθετεί το «τέλος» με την αρχαιοελληνική, αριστοτελική του, τριπλή σημασία: αποτελεί σκοπό, ολοκλήρωση και, κατ' αυτήν την έννοια, τέρμα-κορύφωση της εξελικτικής πορείας/διαδρομής του ατόμου.

Την παραπάνω, αξιωματικά δεσπίζουσα, συνθήκη ακυρώνει ο Κώστας, για τον οποίο η Γερμανία και η Στουτγκάρδη δεν αποτελούν παρένθεση αλλά συνειδητό κλείσιμο μιας αδιέξοδης πραγματικότητας στη γενέθλια γη. Γι' αυτό και, ευρισκόμενος ήδη τέσσερα χρόνια στη Γερμανία, μπορεί να ομολογεί πως «τη νοσταλγία της πατρίδας, που λένε, ποτέ δεν την είχ[ε]. Δεν την ξέρ[ει] πώς είναι» (56-57). Η συνειδητοποίησή του αυτή, εξάλλου, προκύπτει τόσο από εσωτερική όσο και από εξωτερική παρατήρηση: σε αντίθεση με τις Σπανιόλες του ΑΟΥΤΕΛ, τους δικούς τους –καμπόσους Ρωμιούς της Στουτγκάρδης–, τον φίλο του τον Σκουρογιάννη, που «το κουβαλήσαν εδώ το χωριό τους» (56), εκείνος οδηγείται στην αβίαστη παραδοχή πως είναι «ένας άνθρωπος που δεν έχει πατρίδα» (57).

Αυτή η απουσία άλγους για επιστροφή, στην περίπτωση του ήρωα, αντικαθίσταται προσωρινά από τη λαχτάρα ενός άλλου «νόστου», που δεν είναι πια γυρισμός, αλλά

³³ Κατά τον Τζιόβα, αυτή η αμφίδρομη σχέση υποκειμένου και κοινωνικού γίνεσθαι, που συναιρεί το συναίσθημα με τη λογική, μπορεί ν' αποδοθεί επιγραμματικά με τον όρο «ουμανιστικός ρεαλισμός», και συνιστά το διακριτικό στίγμα της πεζογραφίας του Χατζή.

πορεία προς τα μπρος «μέσα στο μεγάλο κόσμο» (58). Γεννιέται, έτσι, μέσα του, με όχημα τα τρένα του σταθμού των σιδηροδρόμων, η προσδοκία μιας καινούριας και για κείνον πατρίδας, προσδοκία που τελικά αποδεικνύεται πλάνη, αφού «έχουν όλα τους ένα τέρμα – ενστασιόν» (59). Κι επομένως, «ο μεγάλος ο κόσμος, είναι οι μικρούτσικοι κόσμοι μαζί» (59), που τον καθιστούν τον ξενότερο «απ' όλους τους ξένους της πολιτείας των ξένων» (63), έναν «αδέσποτο», δίχως τα συνήθη ανθρώπινα δεκανίκια: θρησκεία, πατρίδα, οικογένεια.

Αυτό το αίσθημα της ξενότητας, εξάλλου, ενισχύεται περαιτέρω από την καθημερινή, άχρωμη ρουτίνα του Κώστα. Η ζωή του μοιράζεται ανάμεσα στην απρόσωπη, αλλοτριωμένη εργασία στο ΑΟΥΤΕΛ, το δωμάτιο της Φράου Μπάουμ με τα λιγοστά, στοιχειώδη χρειζόμενα και τη μεγάλη λεωφόρο-υποδοχέα απατηλών ονείρων και καταναλωτικών ψευδαισθήσεων. Στο περιθώριό τους, οι συνευρέσεις του ήρωα με τα «τίμια» κορίτσια της Γερμανίας και οι βαρύγδουπες θεωρίες του ελληνικού καφενείου επικυρώνουν μόνο τη μοναξιά του κι ένα αίσθημα κενού, «ανεκπλήρωτου», επιβεβαιώνουν την ταυτότητά του ως Κάσπαρ Χάουζερ.

Γεννάται λοιπόν το ερώτημα: Ποια μήτρα απομένει για κάποιον που έχει προγραμματικά ξεριζώσει την πατρίδα από μέσα του και συνάμα παραμένει «ξένο σώμα», ένας περαστικός στον «άλλο» τόπο; Ποια λύση μπορεί να έχει μια τέτοια διττή ετερότητα; Αν και στο κεφάλαιο «Από το φίφτυ-φίφτυ στον έρωτα» τον ρόλο μιας νέας πατρίδας φαίνεται δυνητικά να ενσαρκώνει η «γνωριμιά του ακατόρθωτου» (110), είναι τελικά τα «Γουδοχέρια» του Γερμανού αντικαταστάτη, και η γνωριμιά του ήρωα με αυτά, που προοιωνίζεται την υπέρβαση των συμβατικών ορίων και συνόρων και την ενύλωση της πολυπολιτισμικής ετερότητας σε διαπολιτισμική όσμωση και συνύπαρξη. Έτσι, όπως επισημαίνει και η Μαρία Λαζαρίδου (2005, 129-130), «το γεγονός ότι το [Διπλό] βιβλίο θεματίζει συναντήσεις δύο διαφορετικών πολιτισμών υπόσχεται την ύπαρξη διαπολιτισμικών στοιχείων, γιατί οι πολιτισμοί δεν παρουσιάζονται ως κλειστά σύνολα, που είναι απομονωμένα μεταξύ τους». Γι' αυτό, στη δήλωση του Κώστα «θέλω δε θέλω με το Γερμανό θα πάω» (147), απόρροια της προλεταριακής του, πλέον, συνείδησης και αλληλεγγύης, διανοίγεται για πρώτη φορά η ελπίδα «διέλευση[ς] συνόρων – συνόρων ψυχικής, συμβολικής, πολιτισμικής ή γλωσσικής φύσης– τα οποία στέκονται ως εμπόδια στη ζωή τους» (Πέτκου, 2024), η προοπτική μιας «άλλης» πατρίδας.

Η συνάντηση αυτή πραγματοποιείται τελικά στο ένατο και τελευταίο κεφάλαιο, όπου οι δύο αφηγηματικές φωνές (Κώστα-Συγγραφέα) ενώνονται σε μία. Εκεί γίνεται σαφές ότι ο «άπατρις» Κώστας, έχοντας πρώτα αποποιηθεί τον οικείο τόπο και κατόπιν αρνηθεί την προσαρμογή σ' έναν «άλλο», αταίριαστο, μπορεί, πλέον, μετά την απεμπόληση των όποιων ψευδαισθήσεων, να εργαστεί για τη δημιουργία ενός νέου κόσμου, μιας καινούριας πατρίδας. Όχι πια μόνος ή χώρια απ' τους άλλους, ούτε για να βολέψει συμφέροντα και ιδιοτελείς σκοπούς, αλλά για να «χωρέσει», να συμπεριλάβει και να επανανοηματοδοτήσει: το εγώ σε εμείς, τη νόρμα σε ενσυνείδητη εργασία, την τάξη σε ελεύθερη επιλογή. Αυτή η νέα πατρίδα, επομένως, δεν καταργεί τα εθνικά σύνορα, τη δυνατότητα να υπάρξει «μια πατρίδα για μας – εκεί στην πατρίδα μας την Ελλάδα» (191) – καταλύει και αποκηρύσσει τους Μεσσίες και τους Τυράννους, τον άνθρωπο-νούμερο, αριθμό.

Ο Σκουρογιάννης

Στον αντίποδα του Κώστα, του ανθρώπου δίχως πατρίδα, ο Σκουρογιάννης, «ι Μήτρους με τ' όνομα», ενσαρκώνει το πρότυπο του τυπικού μετανάστη. Στην περίπτωση του η μετανάστευση αντιμετωπίζεται ως μια συνθήκη τραυματική, μια κατάσταση αποσταθεροποίησης, όπου η πατρίδα μυθοποιείται, ενώ η νέα πραγματικότητα είναι απρόσωπη και οδυνηρή: «Από τους παλιούς μετανάστες, εκείνους της πρώτης μεγάλης φουρνιάς», έμεινε «είκοσι χρόνια περαστικός» (115), «με τον καημό του» (116). Γι' αυτό, και αυτό το «είκοσι χρόνια», που επαναλαμβάνεται ήδη τρεις φορές στις πρώτες δύο σελίδες της «Τελευταίας αρκούδας του Πίνδου» (συνολικά έξι στο κεφάλαιο), λειτουργεί ως ηχηρή αντίστιξη στη διαπίστωση ότι «όλα του μείνανε ξένα, πεντάξένα, μακριά απ' αυτόν, αδιάφορα, ανύπαρκτα» (117). Η νόρμα της ζωής του, περίκλειστη μεταξύ μηχανικής δουλειάς, σταθμού, ελληνικού καφενείου και «χάιμ»,³⁴ στερείται οποιασδήποτε δροσιάς ή αναψυχής, γίνεται μια παρένθεση ανάμεσα στον πρότερο «παραδεισένιο» βίο της γενέθλιας γης και το όνειρο επιστροφής σε αυτή.

³⁴ Τα χάιμ (Heim), κοιτώνες-κατοικίες που παρείχαν οι γερμανικές εταιρείες (εργοστάσια) στους λεγόμενους «γκασταρμπάιτερ» (φιλοξενούμενους εργάτες), αποτελούσαν τους πρώτους σταθμούς εγκατάστασης των μεταναστών στη Γερμανία, κυρίως κατά τις δεκαετίες 1960-1970. Οι συνθήκες ζωής τους σε αυτά ήταν αρκετά υποβαθμισμένες, καθώς λειτουργούσαν ως οικιστικά «γκέτο», όπου συγκατοικούσαν πολλοί άνθρωποι, ενίοτε οικογένειες, με κοινόχρηστα μπάνια ή κουζίνες. Βλ. σχετικά και Ματζουράνης Γ. Ξ. (1974). *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία (Γκασταρμπάιτερ)*. Αθήνα: Gutenberg.

Έτσι, σ' αυτά τα είκοσι χρόνια, ο Σκουρογιάννης παραμένει αισθητηριακά, ψυχικά και νοητικά Ντομπρινοβίτης: «Τα μεγάλα βουνά της πατρίδας [του]» (118) σκεπάζουν το ψυχρό ατσάλι και την καταχνιά της απρόσωπης πολιτείας, το ανάσασμα των πεύκων του Πίνδου καλύπτει «το κροτάλισμα των σιδερικών» (118) του εργοστασίου, στην ηπειρώτικη ντοπιολαλιά απευθύνει στον εαυτό του τις ντιρεκτίβες που θα επιταχύνουν την επιστροφή του: «Κόβι, Μήτρου μ', κόβε να γυρίσουμε καμιά φορά...» (118). Και ως παραδειγματικό μέλος κοινότητας –όχι μονάδα–, ανθρώπων «που το 'χουν στο αίμα τους να προκόβουν» (120), αντιτάσσει στο πικρό αίσθημα του ξεριζωμού, σχεδόν σαν ξόρκι-προσευχή, το «*Ιμείς εκεί στο Ντουμπρίνουβον...*» (118), προσδοκώντας την ημέρα που θα μπορεί, χωρίς ντροπή, να το ξαναπεί σε δικούς, σε Ντομπρινοβίτες. Γι' αυτό και, όπως επισημαίνει η Βασιλική Σελιώτη (2009, 27), «*η σχέση του με το χώρο και τον τρόπο ζωής στη Στουτγκάρδη θα παραμείνει συνειδητά περιστασιακή, αποτρέποντας τη λήθη της πατρώας γης και υπονομεύοντας την ένταξή του στην τοπική κοινωνία*».

Η επιστροφή, ωστόσο, του Σκουρογιάννη στο εξιδανικευμένο «εδώ» της γενέθλιας γης, μετά από εικοσαετή παραμονή σ' ένα αφιλόξενο «εκεί», θα καταδείξει με δραματικό τρόπο τις τραγικές συνέπειες του οικονομικο-κοινωνικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας στο άτομο, ιδίως όταν αυτό βιώνει τη σχέση του με αυτή σε επίπεδο μόνο φαντασιακό, μυθικό. Όπως, δηλαδή, σημειώνει κι ο John Berger (2012, 234),

Η οριστική επιστροφή μοιάζει με παραμύθι. Δίνει νόημα σ' αυτό που αλλιώς θα ήταν ανούσιο. Είναι γεγονός μεγαλύτερο κι από τη ζωή. Είναι το περιεχόμενο αυτού που περιμένει κι αποζητά. Αλλά ακόμα μοιάζει με παραμύθι, γιατί δεν έρχεται ποτέ όπως το φαντάστηκε. Δεν υπάρχει οριστική επιστροφή.

Έτσι, ο ήρωας, θα βρει τον τόπο του, τα βουνά, τα πεύκα, το ποτάμι του, αλλά δε θα βρει τους ανθρώπους του, αφού «από τις πρώτες μέρες ακόμα αρχίζει να νιώθει πως κάπως είναι και κάπως δεν είναι μαζί με τους άλλους» (121). Γιατί οι άλλοι δεν είναι πια Ντομπρινοβίτες, «δεν είναι τίποτα πια, από πουθενά δεν είναι» (121-122). Η έντιμη και περήφανη προκοπή έχει δώσει τη θέση της στην ηθική της κατανάλωσης, του εύκολου πλουτισμού και της εξαχρείωσης, που αδυνατεί ν' αναγνωρίσει άλλα κίνητρα πέρα από τα υλικά, κι ο Σκουρογιάννης, ο τελευταίος, κατ' αυτόν τον τρόπο, Ντομπρινοβίτης, είναι πια ξένος και στον τόπο του. Όπως παρατηρεί η Μαρία Ψάχου (1999, 216), «*τώρα πια το νόημα της πατρίδας δεν εντοπίζεται στη γενέθλια γη και τους ανθρώπους της. Μετατίθεται στον ψυχικό χώρο [...]*».

Σ' αυτόν τον «ψυχικό χώρο», την εσχατιά του πολυπόθητου νόστου του αλλά και οριστικού ξεριζωμού του, «ο τελευταίος άνθρωπος του Ντομπρίνοβου κ' η τελευταία αρκουδίτσα του Πίνδου» (130) θα συναντηθούν, «δύσπιστα, δισταχτικά και καχύποπτα» (130) στην αρχή, πιο ξέθαρρα και εμπιστευμένα στη συνέχεια, για να αναγνωριστούν και να επισφραγίσουν ένα τέλος: το τέλος μιας εποχής κι ενός τρόπου ζωής, που είναι πια οριστικό κι αμετάκλητο. Γιατί αυτός ο ξεριζωμός, απόρροια της αλλοτρίωσης και αλλοίωσης των ανθρώπων, δεν είναι πια μόνο κυριολεκτικός, σωματικός, αλλά σχετίζεται και με τη βίαια ρήξη των δεσμών με τον τόπο, και, άρα, με την απώλεια της ίδιας της ταυτότητας.

Σ' αυτή τη νέα πραγματικότητα «προόδου», άλλωστε, η αρχέγονη, πατρογονική σχέση με τη φύση, σχέση ιδανικά αρμονική, που προϋποθέτει τον σεβασμό του ανθρώπου προς αυτή, γίνεται σχέση εκμετάλλευσης, κακοποίησης και ύβρεως. Έτσι, ο Σκουρογιάννης και η «εξημερωμένη» αρκουδίτσα του, χαράσσοντας παράλληλη πορεία –συνεπεία του υλιστικού πνεύματος που διέπει πλέον τη ζωή τους–, οδηγούνται σ' έναν «θάνατο» πιο ισχυρό από τον φυσικό: αυτόν της τραγικής μοναξιάς δύο πλασμάτων που απομένουν τελευταία να επισφραγίσουν, με τον βουβό πόνο της καρδιά τους, τον χαλασμό που έχει επιφέρει γύρω τους ο άνθρωπος.

Ο Σταύρος

Για τον Σκουρογιάννη, ο Σταύρος είναι «ο τελευταίος άνθρωπος ο δικός του» (128), ο μόνος τον οποίο θέλει να δει μετά την επάνοδό του στην Ελλάδα. Παλιός μετανάστης και αυτός, επενδύει όλα τα βάσανα και τους κόπους της ξενιτιάς στο όνειρο ενός σαπουνάδικου, πίσω στην πατρίδα, αλλά καταλήγει «μαραμένος [...] με κείνη την άσπρη ποδιά του μάγειρα [που] δεν του πήγαινε καθόλου» (127), παραδομένος «στο γυναικείο του κτήνος» (175). «Φοβισμένο[ς] από γεννησιμιού του», για την Αναστασία, «υποτάχτηκε στο στρατό [...] ύστερα στο Μύλλερ [...] τρώμαξε με τις πρώτες δυσκολίες που βρήκε για κείνο το σαπουνάδικο [...] συμβιβάστηκε με το ρεστοράν που δεν ήθελε» (175), στο τέλος, κατά τον Συγγραφέα.

Έτσι, ενώ ο Σκουρογιάννης πληρώνει το τίμημα της εξιδανικευμένης εικόνας της πατρίδας που πλάθει και συντηρεί μέσα του –διττά αναντίστοιχης προς τη νεο-ελληνική πραγματικότητα–, όλα τα χρόνια του ξενιτεμού του, αυτός, ο «δειλός» Σταύρος, γίνεται

θύμα των μετασχηματισμών –πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών– της κοινωνίας, που τελικά ορίζουν τη μοίρα του από νωρίς. Γιατί, όπως παρατηρεί ο Συγγραφέας στους «Επιλόγους» του τελευταίου κεφαλαίου, «από παιδί είδε μια κοινωνία που σκορπίζόταν κι αργίευε» (175), «δεν ήξερε ν' αργιέψει κι αυτός – έσκυψε το κεφάλι του» (176). Και είναι αυτοί ακριβώς οι μετασχηματισμοί, πιο ραγδαίοι και άναρχοι μετά τον πόλεμο, που θα «υποχρεώσουν» τον Σταύρο να αντικαταστήσει το μεράκι με τον πραγματισμό, να υποτάξει το όνειρο στα συλλογικά θέλω μιας επίπλαστης ευημερίας και επιτυχίας. Και, κατ' αυτόν τον τρόπο, να «τον πάρει ο διάλογος», μαζί με όλους τους άλλους «χαμάληδες, Ρωμιο[ύς] της πίκρας, της φτώχειας, της νοσταλγίας» (128).

6.1.3 Συμπεράσματα

Οι ήρωες του Χατζή ξεκινούν το ταξίδι τους με τις ίδιες ελπίδες και προσδοκίες, αυτές μιας αξιοβίωτης ζωής, αλλά διαφορετικό γεωγραφικό εντοπισμό-περιορισμό. Έτσι, για τον Κώστα προδικάζουν ένα ταξίδι «άνευ επιστροφής», εγγράφονται όπου γης, πλην της χώρας του, ενώ για τους υπόλοιπους προϋποθέτουν την επάνοδο στην πατρώα γη, ως μόνο τρόπο πραγμάτωσής τους. Αυτή η κοινή αφετηρία, όμως, κατάφασης στην αξία της ζωής, απολήγει, μετά το πέρας της εσωτερικής και εξωτερικής διαδρομής, σε μια διακριτή για την κάθε «ομάδα» ου-τοπία: Για τον Κώστα αυτή σημαίνει τον ανύπαρκτο ακόμα τόπο «μιας νέας πίστης, της πίστης σε μια κοινωνία ορθολογιστική και ανθρώπινη» (Καστρινάκη, 1999, 122), που απομένει να συντελεστεί μελλοντικά,³⁵ ενώ για τους άλλους δηλώνει την οριστική διάψευση των προσδοκιών, τον ου τόπο, που τίποτα δεν μπορεί να τον κάνει πια υπαρκτό. Επομένως, η πορεία που διανύουν –πορεία αντίστροφη– μπορεί, με βάση τη σχέση με τους εκάστοτε «ενστασιόν» της διαδρομής τους, να αποδοθεί σχηματικά ως εξής:

Κώστας: άρνηση (Ελλάδα) – άρνηση (Γερμανία) – κατάφαση (νέος, μελλοντικός κόσμος)

Σκουρογιάννης – Σταύρος: κατάφαση (Ελλάδα) – άρνηση (Γερμανία) – άρνηση (νέα Ελλάδα)

³⁵ Η πίστη αυτή καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τη σύνολη δράση του Χατζή, ιδίως μετά την επάνοδό του στην Ελλάδα.

6.2 Εργασία

Στο *Διπλό βιβλίο*, με επίκεντρο το πρώτο («ΑΟΥΤΕΛ – ΑΟΥΤΟ ΕΛΕΚΤΡΙΚΑ») και δεύτερο κεφάλαιο («Το ξυλάδικο κεφάλαιο»), αποτυπώνονται οι ραγδαίες αλλαγές που συντελούνται στο χώρο της εργασίας, την κρίσιμη δεκαετία του '60, τόσο εσωτερικά, στην μικρή Ελλάδα, όσο και εκτός αυτής, στο πλαίσιο της εκβιομηχανιζόμενης πλέον Ευρώπης. Κυριαρχεί, έτσι, η αντίθεση ανάμεσα στον προβιομηχανικό³⁶ κόσμο της χειμαζόμενης ακόμα στα λιμνάζοντα νερά της υστέρησης ελληνικής επαρχίας και αυτόν της με γοργούς ρυθμούς αναπτυσσόμενης Δ. Γερμανίας και Στουτγκάρδης.³⁷ Μια ανάπτυξη που με βίαιο τρόπο μετατρέπει τον άνθρωπο από παραγωγό-δημιουργό της ατομικής και κοινοτικής ζωής του σε γρανάζι μιας εξουσίας που λειτουργεί ερήμην του, και την οποία αδυνατεί να συλλάβει ή να ελέγξει. Η εξωτερική αντίθεση, άλλωστε, συμπληρώνεται από την εσωτερική, μιας Ελλάδας που, κατά τη μετάβασή της από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία, χαλαρώνει, αρχικά, και, τελικά, διαρρηγνύει τους δεσμούς της με τους παραδοσιακούς κώδικες τιμής και εργασιακής ηθικής, προσωπικής και συλλογικής.

6.2.1 Το μαραγκούδικο

Το ξυλάδικο του Βόλου, μια μάντρα μεγάλη με τοίχο ολόγυρά της, και τη «μεγάλη τσίγκινη ταμπέλα, με τα γράμματα ξεφτισμένα, Ξυλουργικόν εργοστάσιον» (31), συμπυκνώνει την εικόνα ενός μεταιχμιακού κόσμου, του κόσμου των παραδοσιακών τεχνιτών, που, όμοια με αυτόν της *Μικρής μας πόλης*, οδηγείται βαθμιαία σ' ένα τέλος. Το τέλος αυτό σημαίνεται, πρωτίστως, όχι απ' τον εκσυγχρονισμό τεχνικών και υποδομών – το όποιο βήμα βιομηχανικής ανάπτυξης της χώρας τη δεκαετία '63-'73 παρέμεινε μετέωρο και, εν τέλει, ημιτελές, λόγω εγγενών ανεπαρκειών και πολιτικών επιλογών–, αλλά από το ξέφτισμα αξιών και αφομοιωμένων, μέχρι τότε, ηθικών πρακτικών.

³⁶ Ο κόσμος αυτός, εξάλλου, παρά τις συντριπτικές εξελίξεις που θα βιώσει όλες τις επόμενες δεκαετίες, θα παραμείνει επί της ουσίας α-βιομηχανικός, ως απόρροια τόσο ατυχών όσο και μεθοδευμένων πολιτικών επιλογών, εντοπίων και ξένων. Βλ. σχετικά Μαχαιρά, Α. (2003). Μετανάστευση και οικονομική ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η προσέγγιση της κεντροαριστεράς. *Μνήμων* (25), σσ. 79-110.

³⁷ Σύμφωνα με τους Clough & Rapp (1980, 628), μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, «σε ορισμένες χώρες το ρεκόρ αναπτύξεως ήταν τόσο εκπληκτικό, που το αποκάλεσαν οικονομικό “θαύμα”. Στη Γερμανία το “Wirtschaftswunder” είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθεί το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν σε τιμές του 1954 από 112,3 δισεκατομμύρια μάρκα το 1950 σε 289,2 δισεκατομμύρια μάρκα το 1963 και η συμμετοχή της βιομηχανίας στα ποσά αυτά από 39,6 δισεκατομμύρια σε 130,9 δισεκατομμύρια».

Συντελείται, έτσι, εκπορευομένη από τα νέα ήθη «προόδου», που η μεταπολεμική εποχή, σταδιακά, εγκαθιδρύει, μια αλλαγή πλευσης, που, συν τω χρόνω, νομιμοποιεί την αταξία και την ανομία, και κανονικοποιεί «τη θητεία στην απάτη» και την «εθελουφλία» που τη συνοδεύει (Καραποστόλης, 1985, 48).

Έτσι, το φτωχό, «της τύχης ολότελα» (31), μαραγκούδικο, που με χιούμορ, γνήσια ρωμαίικο, διεκπεραίωσε όλες τις ξυλουργικές μικροδουλειές, από καφάσια μέχρι «καλλιτεχνικά» κιβούρια, τέσσερις άνθρωποι με το μάστορα όλοι κι όλοι, μετονομάζεται, υπείκοντας στα κελεύσματα των νέων καιρών, σε «Ξυλεία Σουηδίας». Επιστρέφοντας, δηλαδή, ο Κώστας απ' το στρατό, διαπιστώνει ότι η επιβίωσή του εξαρτάται πλέον από τη σιωπηλή συννεοχή του στη συνομολογηθείσα απάτη. Αυτό το νέο ξυλάδικο, που δεν έχει ωράρια –επιτρέποντας ακόμα και το ενδοσκοπικό, «δημιουργικό» χαζολόι–, δεν έχει συνδικάτα, βιβλία, φορολογικές δηλώσεις ή τίποτα άλλο νόμιμο, και είναι «η τέλεια αταξία» (45), εγκαινιάζει για τον ήρωα τα νέα εργασιακά ήθη και δρομολογεί την οριστική διάρρηξη με τη ρωμαίική του ταυτότητα. Σηματοδοτεί, όμως, επίσης, και το πέρασμα από μια εποχή σε μια άλλη: από αυτή των παλιών μαστόρων-δασκάλων, που μπορούσαν να αποχρησμοδοτούν τα μυστικά της τέχνης τους, με εντιμότητα, μεράκι και αξιοσύνη, στο ξεπούλημα των συνειδήσεων, στη διάβρωση απ' αυτή τη δύναμη που «τον δουλεύει τον άνθρωπο, τον μαλάζει, τον τρώει στο τέλος» (47). Της αναπόδραστης αυτής έκβασης θα εξαιρεθεί, τελικά, ο Κώστας, με τη φυγή του στη Γερμανία και την γνωριμία του μ' ένα ολωσδιόλου διαφορετικό εργασιακό περιβάλλον.

6.2.2 Το ΑΟΥΤΕΛ

Αντιστικτικά προς το ξυλάδικο του Βόλου, αναπτύσσεται στο πρώτο κεφάλαιο η παρουσίαση του ΑΟΥΤΕΛ, του μεγάλου εργοστασίου κατασκευής λαμπτήρων για αυτοκίνητα στη Στουτγκάρδη, που «είναι ένας χώρος κλειστός, αυστηρός, σχεδόν αμετάβλητος» (Μαργαρίτη, 1985, 30). Σε αντιδιαστολή, δηλαδή, προς τη μικρή οικογενειακή επιχείρηση, και με ξεναγό τον Κώστα, εκδιπλώνεται η κατακόρυφη –αφού «σπατάλη του χώρου δεν επιτρέπεται στον καιρό το δικό μας» (19)– ανάπτυξη (σε έξι πατώματα) του ΑΟΥΤΕΛ, που χαρακτηρίζεται από «αυστηρή κατάταξη και διαίρεση των λειτουργιών του» (Μαργαρίτη, 1985, 30). Η τελευταία, άλλωστε, διαμορφώνει, περιχαράκωνει και επιβάλλει και την αντίστοιχη κατανομή της ανθρώπινης παρουσίας και λειτουργικότητας σε αυτό.

Αυτός ο ολοκαίνουριος, ψυχρός και αυστηρά οργανωμένος κόσμος, φτιαγμένος από «γυαλί κι αλουμίνιο» (9), θα παραμείνει για τον Κώστα –και «τους χαμάληδες όλου του κόσμου» (20), που εργάζονται εκεί ως ανειδίκευτοι εργάτες– ξένος, αφού «μια τζαμαρία [τον] χωρίζει απ' όλα, τα μηχανήματα, την παραγωγή, το μηχανισμό της, το σύστημα» (26). «Κανείς δεν τους εξηγεί αυτό που κάνουν και σε ποιο σύνολο ενσωματώνεται το κομμάτι “τους”. Η εργασία, που θα μπορούσε να περιέχει τον αυτοσεβασμό και μια λογική συνείδηση των ηθικών σκοπών που προϋποθέτει, τους αφήνει μια δυσάρεστη γεύση [...]» (Friedmann, 1984, 202), γιατί κυρίαρχος νόμος είναι μόνο η ταχύτητα και η επίτευξη της «νόρμας», να βγει η καθ' ημέραν υπολογισμένη παραγωγή, το «ακόρντ», στο βωμό του οποίου θυσιάζονται τα πάλαι ποτέ «γέλια και [οι] σαχλαμάρες» (12) του ξυλάδικου – «εδώ – τρακατάκ-τακ και τέλος τα λούσα» (12).

Έτσι, η αυστηρά καταμερισμένη και κατακερματισμένη εργασία, η αύξηση του «ακόρντ», επιβάλλει τους όρους της σε όλο το εποικοδόμημα του ΑΟΥΤΕΛ, μεταμορφώνει και τους ίδιους τους εργαζόμενους σε μηχανές, ανεξαρτήτως ορόφου και ιεραρχικής-ταξικής τους διαστρωμάτωσης. Γι' αυτό, η χλωμή Σπανιόλα που «κάνει ντιτσιπλίν» (55) δεν είχε, ο Τούρκος με τις ρωμαίικες, αλληλέγγυες βρισιές του-ελάχιστη παραμυθία της στυγνής, μηχανοποιημένης καθημερινότητας, ο Μύλλερ με την «ταινία μαγνητόφωνο μέσα στο στόμα του» (15), η «κακοφκιαγμένη», αμίλητη ξανθή «της αστυνομίας», ο «μαντράχαλος», που στη συνείδηση του Κώστα γίνεται, αρχικά, το ΑΟΥΤΕΛ το ίδιο, όλοι ανεξαιρέτως μέσα σ' αυτό το βιομηχανικό «θαύμα» των νέων καιρών, συνιστούν την «πολιτεία των ξένων» και αποξενωμένων – όχι μόνο από το προϊόν της εργασίας τους και την ίδια την εργασία, αλλά και από αυτή ακόμα την ανθρώπινη υπόστασή τους και, τελικά, τον Άλλο. Κι επομένως γίνονται μια αναλώσιμη μάζα στις μυλόπετρες της άναρχης και απανθρωποποιημένης καπιταλιστικής οικονομίας. Το γεγονός αυτό, άλλωστε, επιμαρτυρείται κι από τις εξελίξεις στο τελευταίο κεφάλαιο: η «μέδουσα» του ΑΟΥΤΕΛ κλείνει,

είταν σταθμός, υποσταθμός μονάχα παραγωγής. [...] Που θα πει πως το 'χαν λογαριάσει σε λίγα χρόνια μονάχα να βγάλουνε τα λεφτά τους. [...] Το παν, λοιπόν, πρέπει να 'ναι αυτή η ταχύτητα της προσαρμογής, της αναπροσαρμογής κάθε φορά (182).

Κι όπως ο ίδιος ο Κώστας πάλι διαπιστώνει, μέσα σ' αυτό το σύστημα, «που γυρίζει συνέχεια τις κεραίες του, τις στρίβει από δω, τις πάει από κει, μένοντας πάντα το ίδιο»

(182), ο άνθρωπος καταντάει «περισευούμενος», και γι' αυτό «πετιέται», «πέφτει απ' έξω».

Η παραπάνω συνθήκη/διαπίστωση, εξάλλου, απανθρωποποίησης του ατόμου, θα οδηγήσει τον ήρωα, πριν ακόμα τη διάλυση του ΑΟΥΤΕΛ, σε μια πρώτου βαθμού, «αρνητική» συνειδητοποίηση αλληλεγγύης, κοινότητας με τους Άλλους, παρά τις όποιες, ουσιώδεις ή μη διαφορές τους: τα σύνορα κάθε είδους –ψυχικά, γλωσσικά, πολιτισμικά, ταξικά ή συμβολικά– αίρονται και αυτοαναιρούνται στο πλαίσιο αυτής της νέας παγκόσμιας κοινωνίας, που, στο όνομα του κέρδους, νομιμοποιεί την εκμετάλλευση Ανθρώπου από άνθρωπο, επιτρέπει την αποτίμησή του «με το κομμάτι». Ή, όπως ο ίδιος ο Κώστας-Χατζής το θέτει, αναφερόμενος στους «προνομιούχους» των απάνω ορόφων,

εμάς μας αλλάζουν τα φώτα, που λέει κι ο λόγος. Ετουντωνών εδώ μέσα, όνομα και πράμα, τους τα βγάλαν τα μάτια, και τους βάλαν στη θέση τους δύο λάμπες ΑΟΥΤΕΛ, απ' αυτές που κατασκευάζουμε – να μη βλέπουν τίποτ' άλλο. Από τις 8 το πρωί ως τις 4 τ' απόγεμα (13).

Γι' αυτό και η αναζήτηση ενός κάποιου νοήματος στη μεγάλη λεωφόρο-θέατρο της κατανάλωσης δεν μπορεί τελικά να εξαργυρώσει και να «πληρώσει» την κενή νοήματος ζωή, να διώξει τη λύπη, παρά μόνο σε επίπεδο φαντασιακό, «εθελουφλικό».

Έτσι, από τη «συνάντησή» του με κείνα τα Γουδοχέρια, που δεν καταδέχονται ν' ακυρώσουν το αίμα που απαιτήθηκε για να γίνει η δουλειά, το «σκλαβεράι» δουλειά, θα προκύψει η τελική συνειδητοποίηση-ωρίμανση του ήρωα, που θα τον φέρει, σταδιακά, πιο κοντά στον «Πρόλογο του δεύτερου βιβλίου». Αντιλαμβανόμενος, δηλαδή, πως η νόρμα του δεν είναι παρά «η μεγάλη πρέσα» (145) του ΑΟΥΤΕΛ, έτοιμη να τον συνθλίψει λίγο να σηκώσει κεφάλι, ο Κώστας παύει να αντικρίζει τον εαυτό του ως μονάδα («Σα να 'μαστε δύο», 147) και γίνεται κοινωνός μιας αλληλεγγύης που, δυνάμει, είναι και συνείδηση του εαυτού, μαζί με (ΚΑΙ για) τον Άλλο. Αυτή η νέα συνείδηση, που δεν αντιμετωπίζει πλέον την τεχνολογία με θάμβος αλλά ούτε και τη δαιμονοποιεί, που πάει πέρα απ' το συγκυριακό και συγκαιρινό, είναι η υποθήκη του Χατζή για το μέλλον.

6.2.3 Συμπεράσματα

Και στα δύο, επομένως, κεφάλαια, ο Χατζής καθρεφτίζει με διεισδυτικότητα έναν μεταίχμιακό κόσμο, που, καθώς αλλάζει βίαια, συμπαρασύρει στην τύχη του τα παραδεδωμένα μέχρι τότε συστήματα αξιών και, κατ' επέκταση, τους φορείς τους. Οι

ήρωες, έτσι, του *Διπλού βιβλίου*, καλούνται να προσαρμοστούν σε μια νέα πραγματικότητα, που είτε τους εξαχρειώνει μέσα από τη λογική της ατελεύτητης συναλλαγής,³⁸ είτε τους αποκτηνώνει, μετατρέποντάς τους σε ρομπότ, αντικείμενα του παγκόσμιου κερδοσκοπικού συστήματος. Απέναντι σ' αυτήν, ωστόσο, τη διττή πρόκληση-ήττα, ο Χατζής υψώνει μια τρίτη προοπτική, που δεν είναι ούτε εύκολη ούτε ανώδυνη, αλλά είναι η μόνη που καταφάσκει και «διασώζει» τον Άνθρωπο: μια συνείδηση εν εγρηγόρσει, που, ως τέτοια, δύναται να αποκωδικοποιεί τα σημάδια των νέων καιρών, και να γίνεται, όταν πρέπει, «ο γκρεμιστής [...] κι ο κτίστης, ο διαλεχτός της άρνησης κι ο ακριβογιός της πίστης».³⁹

Την αφύπνιση αυτής της συνείδησης –που προϋποθέτει τον Άλλον, τα «Γουδοχέρια»– μέσα στο *Διπλό βιβλίο*, συμβολίζει ο ήρωας του Χατζή, ο Κώστας.

6.3 Ιστορία

«Αγαπούσα πάντα την ιστορία – ήταν ο ένας μου δάσκαλος, ο άλλος ήταν η λύπη».

Η παραπάνω φράση του Χατζή (1985α, 29) συναιρεί με τρόπο επιγραμματικό τους δύο βασικούς άξονες σύνολου του έργου του. Το Ρωμαίικο και ο καημός του, η Μνήμη και η Λύπη, που ενίοτε γίνεται οδύνη, άλλοτε οδηγώντας στην πίστη και άλλοτε στη δυσπιστία,⁴⁰ συνιστούν τους δύο «κύβους» του έργου του, που –παραφράζοντας τον ίδιο τον συγγραφέα– τελειώνουν και βοηθούν όλους τους υπόλοιπους να βρουν την τελική τους τοποθέτηση.⁴¹ Έτσι, στο *Διπλό βιβλίο*, μέσα από τις ιστορίες (συντελεσθείσες ή εν εξελίξει) των ηρώων, συμπυκνώνεται χρονικά όλη η σύγχρονη ελληνική ιστορία, από την

³⁸ Όπως ένας «άλλος» ποιητής έγραφε κάποτε: «Προς το παρόν, στον παλιό δρόμο που λέγαμε, υψώνεται η Τράπεζα Συναλλαγών/ —εγώ συναλλάσσομαι, εσύ συναλλάσσεσαι, αυτός συναλλάσσεται—/ Τουριστικά γραφεία και πρακτορεία μεταναστεύσεως/ —εμείς μεταναστεύουμε, εσείς μεταναστεύετε, αυτοί μεταναστεύουν—» (Μ. Αναγνωστάκης, *Θεσσαλονίκη, Μέρες του 1969 μ.Χ.*).

³⁹ «Ο Γκρεμιστής» του Κ. Παλαμά γράφτηκε το 1907 και ανήκει στη συλλογή *Δειλοί και κρυφοί* στίχοι, του 1928.

⁴⁰ Βλ. σχετικά και Καστρινάκη, Α. (1999). Το έπος της πίστης και το δράμα της δυσπιστίας. Στο Συλλογικό, Γ. Η. Παπάς, & Α. Δ. Σκιαθάς (Επιμ.), *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμοσύνης* (σσ. 121-134). Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις.

⁴¹ Σε ομιλία του στην «Τέχνη» της Θεσσαλονίκης (1975) και την «Ωρα» της Αθήνας (1976), με τον τίτλο «Περί του έργου μου ομιλώ αυτός» σημείωνε: «[...] Μέσα σε αυτήν τη μακριά διαδικασία, τη βασανιστική επεξεργασία, όλα τα στοιχεία του κάθε διηγήματος έπρεπε να γίνουν κύβοι – κανονικοί κύβοι, τόσο κλειστοί και τελειωμένοι που (–το δοκίμασα μερικές φορές) μπορούν να αλλάζουν θέση μέσα στο διήγημα ώσπου να βρουν την τελική τους τοποθέτηση» (Χατζής, 1985β, 24).

έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μέχρι τη Μεταπολίτευση, συναρτώντας ένα παρελθόν-παρόν που αιτιακά κι αναπόδραστα προδιαγράφει το μέλλον.

6.3.1 Ο μικρός ράφτης της Σούρπης: Πόλεμος – Αντίσταση – Εμφύλιος

Η ζωή του Αναστάση, πατέρα του Κώστα, συνιστά αρχικά έναν κύκλο που ορίζεται απ' όλα τα συνήθη και μικρά-μεγάλα ανθρώπινα: ένα σπίτι, δουλειά και «μια γυναίκα [...] δίπλα του, στέρα και σιωπηλή» (84), οικογένεια. Αυτός ο κύκλος, που με την προκοπή και την τιμιότητά του, συμπυκνώνει όλα τα όνειρα και τις φιλοδοξίες του ήρωα, θα σπάσει τη στιγμή που «καινούργια πράγματα ολότελα» (84) θα τον ενώσουν «με τη μεγαλοσύνη της κοινής ανθρώπινης υπόθεσης» (84), με τον «μεγάλο μύθο, τον ακέριο». Έτσι, επιστρέφοντας από το Αλβανικό μέτωπο, δε θα πετάξει το όπλο του και θα ανακαλύψει στο πρόσωπο των παλιών τσαγκαράδων του Βόλου, «κομμουνιστές απ' ανέκαθεν» (83), τους «καβαλάρηδες μιας νέας αποκάλυψης» (83), για να αναβαθμιστεί σε γραμματέα του ΕΑΜ του χωριού του, αρχικά, και βασικό σύνδεσμο της περιοχής του με τους αντάρτες, στη συνέχεια. Με τον τρόπο αυτό, ο μικρός, ταπεινός ράφτης της Σούρπης θα κάνει «επί τέσσερα χρόνια αυτό που νόμιζε χρέος του» (87) και θ' ανεβεί «στην κορφή του εαυτού [του]» (87), ένας αυτός από «μια γενιά σπουδαία παιδιά» (87).

Με τις πρώτες, ωστόσο, διώξεις ο Αναστάσης θα συλληφθεί μαζί με άλλους, κατηγορούμενος για έξι φόνους (που δεν έκανε), και επί δύο χρόνια θα παραμείνει μαζί τους στη φυλακή, εν αναμονή εκτέλεσης της σίγουρης θανατικής καταδίκης. Σ' αυτά τα δύο χρόνια, κι ενώ έξω ο εμφύλιος μαίνεται και δυναμώνει, «τη μεγάλη πίστη [...] την ελπίδα και τ' όνειρο» (89) του ήρωα θα διαδεχτεί «ο σπαραγμός του, η αμφιβολία» (88) για την ορθότητα και δικαίωση των πεπραγμένων, και η βεβαιότητα πως, σ' ό,τι αφορά το «όνειρο» –συλλογικό και ατομικό– και τη ζωή του, όλα έχουν τελειώσει. Αυτή την επίγνωση της οριστικής και απόλυτης ήττας ο μικρός ράφτης δε θα την ψιμυθιώσει αγωνιστικά ή φιλοσοφικά, αλλά ούτε και «με τα παρακάλια των δειλών» – θα τη «σώσει» αποβλέποντας πια στο μόνο «τέρμα και σταθερό και αναφαίρετο» (89), στο θάνατο.

Το τελευταίο θα του στερήσει ένα «από τα στηρίγματα της κοινωνίας» (90), η θεία από το Βόλο, έχοντας βγει αλώβητη αλλά και «φοβερότερη» απ' όλες τις κακοτοπιές του καιρού: με περισσή, μεθοδευμένη χυδαιότητα και ραδιουργία, θα επιτύχει την αναβολή της εκτέλεσής του για τρία ακόμη χρόνια, και θα εκδικηθεί το θράσος του να υψωθεί πάνω

από το μικρό ραφτάδικο της Σούρπης, μετατρέποντάς τον σε «προδότη» και δηλωσία μιας ανύπαρκτης ατιμίας. Την οριστική πια, δηλαδή, «έσχατη δική του ταπείνωση» ο Αναστάσης θα επισφραγίσει με τη μόνη πράξη που μπορεί ακόμη να ορίζει μονάχος, την ομολογία μιας αισχύνης που ποτέ δε διέπραξε. Αυτή η «μικρούλα δήλωση» (96), τακτικά επαναλαμβανόμενη, μαζί με την μηνιαία επιταγή της θείας θα συνιστούν εφεξής –μέχρι να έρθει ο θάνατος «με την παλιά αντάρτικη χλαίνη του» (97) για να τον οδηγήσει «στη σκοτωμένη γενιά του» (97)– «το φόρο της συντριβής του» (96), της δουλεμένης από τη θεία και τη μοίρα πτώσης του.

Έτσι, στο πρόσωπο του Αναστάση ενσαρκώνεται μια ολόκληρη γενιά με υψηλά ιδανικά, που έπραξε το χρέος της, επενδύοντας στον αγώνα το όραμα για έναν δικαιότερο κόσμο, αλλά, τελικά, συνετρίβη στις μυλόπετρες της Ιστορίας και πήγε χαμένη, «σαν το σκυλί στ' αμπέλι» (81), όπως θα αποφθεγματίσει κι ένας από τους θαμώνες του ελληνικού καφενείου, της μετεμφυλιακής γενιάς. Γι' αυτό και ο Δ. Χατζής, σε επιστολή του προς τον Φίλιππο Ηλιού, το 1970, γράφει: «Άστεγος, ανέστιος, ηττημένος και μόνος έχω τουλάχιστον έτσι την αίσθηση πως βρίσκομαι κοντύτερα στο αίσθημα και την πίκρα του λαού μας –ένας από τους πολλούς» (1970, όπ. αναφ. στο Γουλανδρή, 2001, 331). Ή, όπως ο ίδιος, πάλι, το έθετε σε άλλη επιστολή του, προς τον Στέφανο Ροζάνη, το 1972,

και εμείς, Ροζάνη, η δική μας η γενιά δεν είμασταν μια γενιά για πέταμα –και βουλιάζαμε και μεις, όχι μονάχα στην ήττα και τον κατατρεγμό που μας κάναν οι άλλοι, μα και στην ντροπή γι' αυτά που κάναμε ή που δεν κάναμε εμείς οι ίδιοι... (1972, όπ. αναφ. στο Γουλανδρή, 2001, 338).

Αυτό που απομένει και συνδέει, λοιπόν, τους δύο τεχνίτες, τον μικρό τεχνίτη της βελόνας και τον άλλο, τον «πιο αθόρυβο τεχνίτη από μια μακρά σειρά μαστόρων της πεζογραφίας μας» (Δάλλας, 1998, 134), είναι αυτή η πίκρα, η συστατική λύπη, απόρροια «των έργων των ανθρώπων» και του καιρού. Κι αν για τον πρώτο αυτή είναι ο μόνος τρόπος του «να ζει ακόμα τη συνέχεια των παλιών μεγάλων καιρών» (97), για τον δεύτερο είναι αναμφισβήτητα και αίσθημα ευθύνης, χρέος να εξοφληθούν κάποτε οι οφειλές προς το μέλλον, να μετουσιωθεί η ήττα σε νίκη του Ανθρώπου και της Ζωής.

6.3.2 Η Αναστασία των Μολάων: Η μετεμφυλιακή γενιά

Η Αναστασία, όπως κι ο Κώστας, είναι παιδιά της πρώτης μετεμφυλιακής γενιάς, αυτού του κόσμου που βγαίνει σπαραγμένος, νικημένος και, τελικά, διχασμένος από το δράμα

του Εμφυλίου. Μεγαλώνει, αρχικά, τη διπλή, «αλαφροϊσκιωτη» ζωή της, τελώντας χρέη αδελφής και μάνας συνάμα, δίπλα στο «νικημένο» κεφάλι ενός πατέρα που δεν μπόρεσε να ξεφύγει από το δόκανο της ιστορίας, και μιας άλλης μάνας που «οι ελασίτες της σκοτώσαν το μεγάλο το γιο της» (153), στη συνέχεια. Γίνεται έτσι το αθώο θύμα των ισχυρών ακόμα απόνερων της Ιστορίας, της πίκρας από τη μια και του φαρμακωμένου μίσους από την άλλη, ενός κόσμου που δεν ξέρει ποιον δρόμο να πάρει.

Αυτά τα «ορφανά παιδιά της άλλης, της σφαγμένης γενιάς» (166), που η Αναστασία αντιπροσωπεύει, πληρώνουν «ακόμα τη δική τους την ήττα» (163), που μετατρέπει την ελπίδα ότι «θα τον πάμε εμείς αυτόν τον τόπο» (163) σε αμφιβολία και αίσθημα ανημπόριας. Γιατί οι συντετριμμένοι «πατέρες», αυτοί στους οποίους κανονικά αναλογεί ο ρόλος του καθοδηγητή και κηδεμόνα, είναι νεκροί ή παροπλισμένοι από το βάρος της ήττας, αφήνοντας τη νέα γενιά χωρίς στήριγμα και έρεισμα ιδεολογικό-ηθικό. Έτσι, η δικτατορία που θ' ακολουθήσει θα επισφραγίσει, απλώς, αυτόν τον διάχυτο φόβο, την «αγριεμάρα» άλλων, θα βολέψει και θα παγιώσει τον γενικό ξεπεσμό της κοινωνίας.

Μέσα σ' αυτή την ιστορική διαδρομή, λοιπόν, θα συντελεστεί η πορεία ενηλικίωσης και ωρίμασης της ηρωίδας, ο διπλός της «θάνατος»: από τη μια εσωτερικός-μεταφυσικός, το σκότωμα των πουλιών της, και από την άλλη εξωτερικός-πραγματικός, το βύθισμα σε μια ζωή ξενότητας και ανυπαρξίας, με δυο παιδιά «που δεν είναι κανενός» (168), και που με τη σειρά τους θα κληθούν να πληρώσουν τις συνέπειες της παλαιάς ιστορίας. Η πορεία αυτή, επομένως, σημασιοδοτεί και για κείνη «το αίσθημα της διάψευσης των ελπίδων, της ματαίωσης των ονείρων, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο» (Σταυροπούλου, 1999, 155), το τέλος.

Αυτό το τέλος, άλλωστε, συμβολοποιεί και η δική της λύπη, «το δάκρυ στα μάτια [...] τη μέρα του γάμου της» (51), που την καθιστά, κατ' αυτόν τον τρόπο μία ακόμη από «το ρωμαίικο με τις χαμένες γενιές του ...» (88).

6.3.3 Το ελληνικό καφενείο: Χούντα – Μεταπολίτευση

Το καφενείο των Ελλήνων συνιστά, παραδοσιακά, τον ομφάλιο λώρο μεταξύ πατρίδας και αποδήμων, ένα μικρό ρωμαίικο στην ξενιτιά. Συγχρόνως, ως τόπος συνάντησης ανθρώπων και ιδεών, χώρος ανταλλαγής απόψεων και πολιτικών ζυμώσεων, αποτελεί έναν διαχρονικό καθρέφτη της ελληνικής κοινωνίας.

Μέσα, λοιπόν, από τις συζητήσεις των θαμώνων του ελληνικού καφενείου ο Χατζής αναδεικνύει τη σύγχρονη ταυτότητα του ρωμαίικου, που με φωνές και καυγάδες κάνει «αντίσταση στη δικτατορία» (75). Την ομήγυρη αυτή απαρτίζουν οικονομικοί μετανάστες⁴² και πολιτικοί πρόσφυγες, ανάμεσα στους οποίους αρκετοί «μπαγκαμπόντες» αλλά και «[...] ψευτοφιλόσοφοι, [...] τραμπούκοι, [...] χαφιέδες του προξενείου» (75). Αυτό το σύνθετο και, στη συνύπαρξή του, γραφικό πολιτικο-ιδεολογικό αμάλγαμα, επιρρωννύει, τελικά, με την ασυνεννοησία και αντιφατικότητα των ιδεών του, την απολιτική, αταξική συνείδηση του Κώστα. Καταδεικνύει, όμως, συνάμα, πως ο επιβληθείς στην Ελλάδα γύψος έχει τις βάσεις του στην ανέξοδη, στείρα και ενίοτε ξύλινη πολιτικολογία μιας γενιάς που, βγαίνοντας διχασμένη και παραζαλισμένη απ' τον Εμφύλιο, μαγεύτηκε από τις σειρήνες της προόδου και του εύκολου κέρδους, και εκμαυλίστηκε.

Έτσι, η Ιστορία, το τραύμα ενός αγώνα που με την ήττα του χώρισε το λαό στα δύο, γίνεται και στην περίπτωση των εκπατρισμένων Ελλήνων ο κινητήριος μοχλός που ερμηνεύει και «αιτιολογεί» τα μεγάλα λόγια και τη διχαστική ρητορική, αλλά και την ουσιαστική παραίτηση, αδράνεια μιας ολόκληρης κοινωνίας. Γι' αυτό και, όπως παρατηρεί ο Κώστας, μετά την πτώση της Χούντας αναγορεύονται όλοι ανεξαιρέτως⁴³ – των χαφιέδων συμπεριλαμβανομένων–, σε σωτήρες και αγωνιστές, πρόθυμοι και έτοιμοι, πάντα, να τρέξουν «στο παραμικρό σφύριγμα του κέρδους»⁴⁴, «να εξαργυρώσουν τη μεγάλη τους αντίσταση» (179). Ανάμεσα σ' όλους αυτούς –δημαγωγούς ή παραιτημένους, ούτως ή άλλως βολεμένους–, ο Κώστας θα ξεχωρίσει μόνο τον Βασιλειάδη, «το καλύτερο [παιδί] του ελληνικού καφενείου» (179), που με τον ήσυχο και στρογγυλό του λόγο εκφράζει κι απηχεί τις απόψεις –και του ίδιου του Χατζή– για την ανάγκη δημιουργίας ενός νέου αριστερού κόμματος, «αριστερ[ού] μα μακριά απ' αυτούς» (180):

Ο φορέας αυτής της ιδεολογίας [της νεοελληνικής] δεν θα είναι οι δυνάμεις της αστικής προοδευτικής διανόησης. Αποκλείεται βέβαια να είναι οι δυνάμεις της Αριστεράς των σημερινών

⁴² Ο όρος που χρησιμοποιούσαν οι δυτικογερμανικές αρχές για να προσδιορίσουν τους αλλοδαπούς «φιλοξενούμενους εργάτες» από την Ελλάδα, την Ιταλία, την Ισπανία και την Τουρκία ήταν *γκασταρμπάιτερ* (Gastarbeiter). Ο Κ. Χατζηαργύρης, στον «Πρόλογο» του βιβλίου του Γ. Ζ. Ματζουράνη *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία*, αποδίδει εν μέρει το γερμανικό οικονομικό θαύμα των δεκαετιών 1960-1970 στο άφθονο φθηνό εργατικό δυναμικό που εξασφάλισε η ΟΔΓ, μέσω ειδικών διακρατικών συμφωνιών, με χώρες του Νότου.

⁴³ Αυτό το «όλοι» επαναλαμβάνεται εμφαντικά και αφοριστικά πέντε φορές μέσα στην ίδια παράγραφο (178) από τον Κώστα.

⁴⁴ Στ. 51, «Τελευταίος σταθμός», από τη συλλογή *Ημερολόγιο καταστρώματος*, Β' του Γ. Σεφέρη.

πολιτικών σχηματισμών. Θα είναι διανοήση των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων μιας νέας Αριστεράς (Χατζής, 1976, 35).

Έτσι, ο συγγραφέας, απέναντι σ' όλες αυτές τις ρητορείες, «τα σχόλια επί σχολίων», την κούφια και ανέξοδη πολιτικολογία, που λειτουργεί και παραμυθητικά στην ψυχική ερημία του μετανάστη, στέκεται με ειρωνική συμπάθεια αλλά και γνήσια κριτική, καταγγελλτική στάση. Δεν λησμονεί, δηλαδή, ότι, μολονότι ο εμφύλιος πόλεμος ήταν «ένα δόκανο από όπου κανένας δε μπορούσε πια να ξεφύγει» (Γουλανδρής, 2001, 338), και που τις συνέπειές του πλήρωσαν βαριές και οι επόμενοι, επαφίεται πάντα στον άνθρωπο και μόνον αυτόν να αντικαταστήσει τις χρεοκοπημένες αξίες με άλλες, υγιέστερες, να οραματιστεί και να φτιάξει έναν κόσμο διαφορετικό.

6.3.4 Συμπεράσματα

Στο *Διπλό βιβλίο* η Ιστορία λειτουργεί ως υπόγειο ρεύμα που διαπερνά και συνυφαίνει όλες τις αφηγηματικές ψηφίδες των ηρώων. Διαμορφώνει, επίσης, όμως, ένα πλέγμα πράξεων και δράσεων, που δεσμεύει τις επιλογές τους, και τους καθιστά ενίοτε αθύρματα στον τροχό της. Παρ' όλα αυτά, γίνεται σαφές πως, για τον Χατζή, ο κύκλος αυτός της μάταιης ενδοσκόπησης και αδελφοφάγας ιδεοληψίας πρέπει να τερματιστεί. Προϋπόθεση γι' αυτό, ωστόσο, μοναδικό δρόμο για την υπέρβαση του παλαιού, αδιέξοδου κόσμου, θεωρεί τη συνεργασία όλων των δημιουργικών και υγιών κοινωνικών δυνάμεων. Κι επομένως για τον Χατζή, όπως και για τον Βασιλειάδη του ελληνικού καφενείου, ως επιτακτική ανάγκη προβάλλει η αυτογνωσία, το ξεβόλεμα από την ψευτιά – το όραμα ενός κόσμου που δε χρειάζεται βαρβάρους για να υπάρξει.

7. Ξαναδιαβάζοντας το Διπλό βιβλίο πενήντα χρόνια μετά

*Ο καλλιτέχνης, σύμφωνα με τον Conrad, «απευθύνεται σ' εκείνο το μέρος της ύπαρξής μας που είναι χάρισμα και όχι απόκτημα, στην ικανότητά μας για απόλαυση και θαυμασμό –ένα αίσθημα δέους για τον κόσμο που μας περιβάλλει–, την αίσθηση οίκτου και πόνου, στο λανθάνον αίσθημα συντροφικότητας με όλη τη δημιουργία και στη λεπτή αλλά ακατανίκητη πεποίθηση στην αλληλεγγύη που συνοφθαίνει τη μοναξιά αναρίθμητων καρδιών – αυτή που συναρμολογεί όλη την ανθρωπότητα: τους νεκρούς με τους ζωντανούς και τους ζωντανούς με τους αγέννητους».*⁴⁵

Τα παραπάνω λόγια αποτελούν απόσπασμα από τη διάλεξη που έδωσε ο Saul Bellow (1915-2005), συγγραφέας και πανεπιστημιακός, το 1976 –χρονιά έκδοσης και του Διπλού βιβλίου–, όταν τού απονεμήθηκε το Νόμπελ λογοτεχνίας «για την ανθρώπινη κατανόηση και τη λεπτή ανάλυση του σύγχρονου πολιτισμού που συνδυάζονται στο έργο του». Γιος ρωσοεβραίων, ο Bellow γεννήθηκε στο Κεμπέκ του Μόντρεαλ, αλλά μεγάλωσε στο Σικάγο, όπου η οικογένειά του εγκαταστάθηκε το 1924. Στη σχετική τελετή, αναφέρθηκε στον Joseph Conrad (1857-1924), ως τον λογοτέχνη εκείνο που άσκησε ισχυρή επιρροή στη διαμόρφωσή του από νεαρή ηλικία, εστιάζοντας στις απόψεις του για την αποστολή της Τέχνης. Τις απόψεις αυτές ο τελευταίος παρέθετε προλογικά στο μυθιστόρημά του *Ο νέγρος του «Νάρκισσου»* (*The Nigger of the "Narcissus"*).

Αν, επομένως, δεχτούμε ότι η μοναξιά και η λύπη ήταν, είναι και θα είναι συστατικά γνωρίσματα του ανθρώπινου είδους, τότε τα κομβικά αυτά στο έργο του Χατζή στοιχεία συνιστούν ένα ενιαίο σύμπαν ανθρώπινης αλληλεγγύης, που, με τη διαχρονική του ουσία, υπερβαίνει τον «καιρό» του, απηχεί και εκφράζει τον άνθρωπο κάθε εποχής. Γιατί, η μοναξιά και η συνεπαγόμενη λύπη των ηρώων του πηγάζει όχι μόνο από την εγγενή τραγικότητα της ανθρώπινης φύσης, αλλά και από προβλήματα και καταστάσεις που η ραγδαία ανθρώπινη πρόοδος και αλαζονεία, στο πέρασμα του χρόνου, οξύνει αντί να μετριάζει.

⁴⁵ Η μετάφραση δική μου.

7.1 Η θεματική του *Διπλού βιβλίου* τότε και σήμερα

Οι κεντρικοί ήρωες του *Διπλού βιβλίου* είναι, πρωτίστως, «ανέστιοι», παλεύουν να βρουν την ταυτότητά τους, να ενταχθούν –ή να επανενταχθούν– σ’ έναν κόσμο που με την ξενότητά του τους βυθίζει σε τραγική μοναξιά: Ο Κώστας νιώθει ξένος τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Γερμανία, ο Σκουρογιάννης βιώνει με τρόπο τραυματικό τη διάψευση των ονείρων, την επιστροφή του σε μια πατρίδα που δεν αναγνωρίζει πια, ο Σταύρος, «μισοπεθαμένος», συμβιβάζεται με μια επίφαση ζωής που δεν του πάει, και η Αναστασία βουλιάζει σε μια ζήση-θολό απείκασμα όσων προσδοκούσε ή τόλμησε να ονειρευτεί. Αυτές οι τέσσερις «ματαιωμένες» ζωές συμπυκνώνουν με την τραγικότητά τους την «ανεστιότητα», τον ξεριζωμό και του σύγχρονου ανθρώπου, είτε κυριολεκτικό είτε μεταφορικό.

Έτσι, στις αφιλόξενες λεωφόρους των σύγχρονων βιομηχανικών μητροπόλεων συνωστίζεται με «τα χέρια [...] τα δυο στις τσέπες του παντελονιού» (63) το απρόσωπο πλήθος των σημερινών «φουκαράδων και χαμάληδων» – μετανάστες και πρόσφυγες, άνεργοι, άστεγοι και φτωχοί, που δεν «έχουνε κάπου να πάνε» (63), που δεν τους περιμένει κανένας –εκτός ίσως από τους εκμεταλλευτές τους–, άνθρωποι που ο τροχός της τύχης και της Ιστορίας τούς έμελλε να γίνουν «[οι] ξενότερ[οι] της πολιτείας των ξένων» (63). Αλλά και άνθρωποι που, όπως ο ίδιος ο Χατζής (1985α, 43) το έθετε –ξορκίζοντάς το μέσα από έναν στέρεο ιδεολογικό και φιλοσοφικό οπλισμό–, γίνανε «όλοι πρόσφυγες στην ίδια [τους] την πατρίδα», δεν έχουν από πού να κρατηθούν, για να «φτιάξου[ν] μια αληθινή ζωή στον τόπο αυτόν».

Για όλους, εξάλλου, τους παραπάνω –παρίες, εξαθλιωμένους ή «βολεμένους»–, ούτε το «όπιον» του καταναλωτισμού δύναται πλέον να θεραπεύσει και να αποκαθάρει τη διαλυμένη και αλλοτριωμένη από μια εργασία δίχως ουσιαστικό περιεχόμενο και προορισμό συνείδησή τους – «δεν του[ς] χρειάζεται καταπραϋντικό μα διεγερτικό» (Friedmann, 1984, 211), εμπειρίες και κινητήριιοι στόχοι που θα ανα-νοηματοδοτήσουν ηθικά και ψυχολογικά την εργασία και τη ζωή γενικότερα. Γιατί, όπως ο ίδιος ο Χατζής (1985α, 40) με τρόπο προφητικό παρατηρούσε, «η γνώση κομματιάζεται σήμερα όλο και περισσότερο [...] είμαστε εμείς οι υπηρέτες της τεχνικής [...] τα θύματα της ίδιας μας της ανάπτυξης [...] εξαρτήματα των μηχανών που φκιάσαμε».

Και, κατ' αυτόν τον τρόπο, ο σύγχρονος εργάτης-καταναλωτής –που, αποκομμένος τόσο από το προϊόν της εργασίας του όσο και από τους άλλους, αναπαράγει μηχανικά την τυποποιημένη δουλειά του, μια μονοδιάστατη πνευματική ή χειρωνακτική δραστηριότητα– δεν μπορεί να κορέσει την ερημιά τη ψυχής του με «ένα ζευγάρι αντρικά κορδόνια» (100), όπως η Έρρικα, δεν έχει «συρτάρι κομοδίνου» ικανό να χωρέσει τους θησαυρούς-άνθρακες που θα απαιτούνταν για να λησμονήσει προσωρινά την κενότητα της ζωής του. Κι αν, όπως παρατηρεί ο John Berger (2010, όπ. αναφ. στο 2012, 19) στις μέρες μας «το χτίσιμο ενός εργοστασίου εκεί που η εργασία είναι φτηνή έχει γίνει το ίδιο εύκολο με την εισαγωγή φτηνής εργασίας», τούτο μαρτυρεί μόνο πως οι φτωχοί έχουν γίνει φτωχότεροι, οι κοινωνικές ανισότητες οξύτερες και τα αδιέξοδα μεγαλύτερα.

Στην παραπάνω αδιέξοδη σύγχρονη πραγματικότητα, εξάλλου, έρχεται να προστεθεί η διαρκώς οξύτερη αναζωπύρωση πολέμων και διαπλανητικών συγκρούσεων, η διαμόρφωση ενός απέλπιδος ιστορικού τοπίου, που καθιστά τον άνθρωπο άβουλο όργανο γεωπολιτικών σκοπιμοτήτων και οικονομικών συμφερόντων. Σήμερα, δηλαδή, περισσότερο από ποτέ, ο άνθρωπος έρχεται αντιμέτωπος με την κυνική απεμπόληση θεμελιωδών αξιών και ιδανικών, με την παραδοχή και αποδοχή ενός ιστορικού γίνεσθαι που τον εκμηδενίζει και διαμορφώνει την Ιστορία ερήμην του. Κι αν για τους ήρωες του Χατζή κεφαλαιώδεις διακύβευμα αποτελεί η εύρεση της αλήθειας της ιστορικής τους διαδρομής –παρελθοντικής και μελλοντικής–, για τον σύγχρονο άνθρωπο, που βιώνει την εποχή της μετα-αλήθειας,⁴⁶ ο αυτοπροσδιορισμός και η διαμόρφωση ιστορικής συνείδησης καθίστανται στόχοι έτι δυσχερέστεροι. Σ' αυτή τη νέα δοκιμασία των δυνάμεών του –σωματικών, ψυχικών και πνευματικών– καλείται, λοιπόν, να αποκριθεί με «αρετή και τόλμη», να αντιτάξει την υποψιασμένη αγωνιστικότητα στη σύγχρονη παραίτηση και αμηχανία, την πίστη στη δυσπιστία.

Έτσι, ο γνήσιος ανθρωπισμός του Χατζή, η βαθιά συμπόνια του για τον άνθρωπο, ανεξαρτήτως καταγωγής ή άλλων εξωτερικών διακριτικών και διαχωριστικών, εξακολουθεί να παραμένει η απάντηση στη απελπισία και α-πορία του σύγχρονου ανθρώπου, αυτού που σπαράσσεται από έναν κόσμο που αλλάζει ριζικά, που «διχασμένος, μοιρασμένος, κομματιασμένος ανάμεσα σε σαράντα δύο Ντομπρίνοβα και σαράντα δύο

⁴⁶ Ο όρος μετα-αλήθεια (post-truth) ανακηρύχθηκε το 2016 από το Λεξικό της Οξφόρδης «Λέξη της Χρονιάς», περιγράφοντας τη σύγχρονη συνθήκη κατά την οποία η αλήθεια –με τη συνεπικουρία των ΜΜΕ και των κοινωνικών δικτύων– αλλοιώνεται ή κατασκευάζεται κατά βούληση, για να εξυπηρετήσει τα εκάστοτε συμφέροντα.

σημερινές πολιτείες, σαράντα δύο καλούς Σκουρογιάννηδες και σαράντα χιλιάδες δικές του μαύρες κακίες, δεν ξέρει να δώσει μια λύση» (132).

Η λύση αυτή για τον Χατζή (1985α, 40-41) είναι «μια ελεύθερη κοινωνία για όλους τους πολίτες της και με σκλάβους της τις μηχανές [...] ο συνδυασμός ειδίκευσης και ανθρωπισμού», που προϋποθέτει νέες ιδέες, ένα «καινούργιο κόμμα» (180), ικανό να δώσει όραμα στην σημερινή «παπαρούνα που πολεμάει από κάτω να σπάσει την ασφαλτο» (101), μια νέα κοινωνική συνείδηση που αποκηρύττει τον εφησυχασμό και τη βολή του ψέματος – αίτημα που παραμένει πιο επίκαιρο από ποτέ, διεθνώς.

Την ελπίδα αυτή και την ενύλωσή της σε αξιογόνα ζωή εναποθέτει, κληροδοτεί, τελικά, ο δημιουργός του *Διπλού βιβλίου* στους ήρωές του και, κατ' επέκταση, στους σημερινούς αναγνώστες του. Όχι ως αφοριστική επιταγή ενός τυραννικού πατέρα, αλλά με την αγάπη και την τρυφεράδα που χαρακτήριζε και τη γραφή του, τον δικό του τρόπο να «χαϊδεύει [...] το κεφάλι του ήρωά του πριν τον βγάλει στη σκηνή για τον επώδυνο ρόλο του» (Μηλιώνης, 1998, 159). Αυτό το χάδι-προϊόν «μιας ζεστής καρδιάς και ενός λογοκρατούμενου πνεύματος» (Χατζής, 1985β, 23), που δύναται, συνάμα, να παραμυθεί τον σημερινό νικημένο, «σπασμένο» άνθρωπο, αλλά και να του φτερώνει την καρδιά, είναι, αναμφίβολα η μεγάλη, η αληθινή παρακαταθήκη του έργου του Δημήτρη Χατζή στην εποχή μας, ο λόγος να τον διαβάζουμε και σήμερα.

7.2 Συμπεράσματα

Με το *Διπλό βιβλίο* ο Δημήτρης Χατζής επιλέγει, ως άνθρωπος και πνευματικός δημιουργός, να εκφράσει την αγωνία του για τον «σημερινό» κόσμο, για το αίσθημα μοναξιάς και ήττας του ανθρώπου, με μια «σπασμένη» τεχνική, με μια διπλή αφήγηση, που, μένοντας «ανολοκλήρωτη» και «μισοτελειωμένη» –όπως ο ίδιος ο Συγγραφέας-αφηγητής ομολογεί–, ξένισε, ενόχλησε και, τελικά, έκανε πολλούς να μιλήσουν για συγγραφική αποτυχία. Επιπλέον, η οπτική του ιστορικού γίνεσθαι μέσα στο βιβλίο (μοναξιά – ήττα) θεωρήθηκε από άλλους «πεσιμιστική», κι ως εκ τούτου ατελέσφορη για την Αριστερά της εποχής και την ιδεολογική της σκοποθεσία, στην οποία ο Χατζής, αν και με ουσιαστικές πια αποστάσεις και διαφοροποιήσεις, ανήκε. Έτσι, προέκυψαν δύο

εξίσου «καταδικαστικές» κρίσεις-αποτιμήσεις του έργου, που επαγωγικά έθεταν υπό αμφισβήτηση και την αντοχή του στο χρόνο.

Στην πρώτη κρίση, σήμερα όπως και τότε, απαντά η ίδια η «ελαττωματική» γραφή του, η μορφή που του δίνει την καλλιτεχνική του υπόσταση. Είναι αυτή ακριβώς, δηλαδή, η «αποτυχία» του *Διπλού βιβλίου* να τελειωθεί, να συναρμοσθεί σ' ένα «νοικοκυρεμένο» και «τακτοποιημένο» αφηγηματικό όλον, που συνιστά τελικά την επιτυχία του, την ικανότητά του να αισθητοποιεί τις ιδέες του δημιουργού του και να μετουσιώνει σε «κανονικούς κύβους» τα αφηγήματα μιας εποχής που, όπως η σημερινή, βλέπει τις βεβαιότητές της να σπάνε απ' όλες τις μεριές. Η καλλιτεχνική αυτή έκφραση, εξάλλου, εξακολουθεί να είναι, από πολλές πλευρές, πρωτοποριακή ακόμη και σήμερα, εισάγοντας έναν τόπο συνάντησης ηρώων και αναγνωστών, που με την πολυφωνική διαλογικότητα, τους χρονικούς διασκελισμούς και την «ανοιχτότητα» του τέλους του δύναται να επιτυγχάνει μια διαρκώς ανανεούμενη επικοινωνία και ανάδυση ιδεών και απόψεων, συναισθημάτων και προβληματισμών.

Στη δεύτερη κρίση την απάντηση δίνει, με τρόπο καίριο και, όπως πάντα, ευθύβολο, ο ίδιος ο Χατζής, σε συνέντευξή του στον Φρέντν Γερμανό, το 1977 – απάντηση που εκφράζει τον άνθρωπο διαχρονικά:

Πίσω από ένα σημερινό βιβλίο, αν το βιβλίο είναι ειλικρινές, αν το βιβλίο είναι σωστό, πρώτα απ' όλα υπάρχει η μοναξιά. Αλλά, αν το βιβλίο είναι σωστό και ειλικρινές, έχει δίπλα από την μοναξιά την προσπάθεια να την ξεπεράσουμε. Πίσω από κάθε μου βιβλίο είναι μια απέραντη μοναξιά και πολλές φορές μια συντριπτική ήττα του ανθρώπου – αν τολμάω να μιλάω εγώ για τον εαυτό μου. Ωστόσο, νομίζω πως η ιστορία της μοναξιάς του κάθε ανθρώπου είναι η ιστορία του αγώνα του να την ξεπεράσει τη μοναξιά. Είναι πάρα πολύ εύκολο να μιλούμε για μοναξιά. Ωστόσο, επειδή είναι απαράδεκτη στον άνθρωπο η μοναξιά, η ζωή μας κρίνεται από τον αγώνα που κάνουμε για να την ξεπεράσουμε. Και ο αγώνας για να την ξεπεράσουμε είναι ο αγώνας να πλησιάσουμε τους άλλους. Και για να πλησιάσουμε τους άλλους πρέπει να γνωρίσουμε τον εαυτό μας, και πρέπει να γνωρίσουμε και τους άλλους (Χατζής, 1977, όπ. αναφ. στο Γερμανός, 1993).

8. Επίλογος

Ο Δημήτρης Χατζής αγάπησε βαθιά την Ελλάδα –παρά τις περιπέτειες που οι ιστορικές της συγκυρίες τού επεφύλαζαν–, αλλά αγάπησε και τίμησε βαθιά και τον άνθρωπο, τον άνθρωπο ανεξάρτητα από φυλή και έθνος, όπως ένας άλλος μεγάλος –και «παρεξηγημένος», στη δική του εποχή– ομότιμός του σημείωνε, σχεδόν έναν αιώνα πριν.⁴⁷ Γι' αυτό και το έργο του, παρά και τις ιλιγγιώδεις αλλαγές που στο μεταξύ συντελέστηκαν, διαφοροποιώντας τον δικό μας, σύγχρονο κόσμο από την εποχή του, παραμένει ένα έργο πάντα επίκαιρο και διαλεκτικά ανοιχτό στο σημερινό άνθρωπο. Και τούτο, πρωτίστως, γιατί η γλώσσα και οι ιδέες του Χατζή απευθύνονται και μιλούν όχι μόνο στο μυαλό αλλά και στην καρδιά, δύνανται, με τη σοφή μαστοριά τους, να ιχνηλατούν την μόνη ασφαλή προς το μέλλον οδό, αυτή του Ανθρωπισμού.

Έτσι, «ξαναδιαβάζοντας *Το διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή πενήντα χρόνια μετά», την ανθρωπιά μας ανα-γινώσκουμε και αναγνωρίζουμε, την συστατική, ειδοποιό μας ουσία.

⁴⁷ Στον Πρόλογο του διηγήματός του «Μοσκόβ-Σελήμ», ο Γ. Μ. Βιζυηνός (1991, 202), απευθυνόμενος στον Τούρκο ήρωά του, σημείωνε: «[...] *εξετίμησα εν σοι ουχί τον άσπονδον εχθρόν του Έθνους μου, αλλ' απλώς τον άνθρωπον*».

Δημιουργικό μέρος

Με τον τρόπο του Δ. Γ. Χατζή: 8 πεζογραφήματα

Τα παρακάτω 8 πεζογραφήματα αποπειρώνται να συνομιλήσουν με το *Διπλό βιβλίο* του Δ. Χατζή με τρόπο διττό: αφενός αφορμώνται –με εξαίρεση το τελευταίο, *Τα πουλιά*– από μία φράση, περίοδο λόγου του ίδιου του βιβλίου (κεφάλαιο 9: *Μιχάλης, Σταύρος, Βασίλης, Η θεία από το Βόλο* / κεφάλαιο 6: *Σκουρογιάννης* / κεφάλαιο 2: *Κώστας* / κεφάλαιο 8: *Αναστασία*), που τίθεται στην αρχή τους, αφετέρου επιχειρούν να «ολοκληρώσουν», ως «δεύτεροι επίλογοι», τους επιλόγους του Συγγραφέα στο 9^ο κεφάλαιο, να σκιαγραφήσουν τους ήρωες του Χατζή από μια μικρή απόσταση, χρονική αλλά και ποιοτική, εξελικτική. Ευελπιστούν, τέλος, ότι, πράττοντας κάτι τέτοιο, δεν προδίδουν –όσο αυτό μπορεί να είναι εφικτό– ούτε αυτούς, αλλά ούτε και την μοναδικά ποιητική, μες στην στιβαρή λιτότητά της, γλώσσα του δημιουργού τους.

Μικροί επίλογοι στον «Επίλογο του πρώτου βιβλίου»:

Με αφορμή μια φράση

«Κοίτα τον! Δες αυτά τα μάτια!

Φαντάσου τη σοφία πίσω από αυτό το μέτωπο,

τις ιστορίες που θα μπορούσε να μας είχε πει·

μοιάζει σαν ένα καλό πουλί».

Mirza⁴⁸

Μιχάλης

⁴⁸ Με αυτά τα λόγια περιέγραψε τον Δημήτρη Χατζή ο Βόσνιος εικονογράφος Mirza, όπως μνημονεύει ο Zoran Mutic (2001, 64), μεταφραστής του συγγραφέα στα κροατικά, όταν ο τελευταίος τού έδειξε την εικόνα του Χατζή στο περιοδικό *Αντί*.

«Στην παραλία του Βόλου –άμα πάτε– είναι ένας άνθρωπος γερασμένος, μισομεθυσμένος πάντα και γυρίζει σέρνοντας μαζί του ένα μεγάλο σκύλο κοκκινοτρίχη» (171). Τον πρώτο καιρό, μετά που έφυγε ο Κώστας, άρχισε λίγο λίγο να τον παίρνει από πίσω. Όχι φανερά. Δειλά και σκιαγμένα στην αρχή. Μα ο μάστορας το 'νιωσε. Σα να διάβαζε τη δική του καρδιά, είδε στα μάτια του άκακου ζώου την αποσταμένη μοναξιά, το υιοθέτησε.

Απ' το ξυλάδικο περάσανε έκτοτε πολλοί – κάθε καρυδιάς καρύδι. Στην αρχή, τα πρώτα χρόνια, τους περνούσε από κόσκινο. Όχι με τα λόγια. Τέτοια δεν είχε ποτές του πολλά. Με τα μάτια μόνο διάβαζε το μέσα τους – ξεψάχνιζε να ιδεί τη ράτσα τους. Μα τον Κώστα δεν τον βρήκε – σε κανένα τους. Όχι πως ήταν κακά παιδιά. Αλλά να, δεν το πόναγαν το ξύλο, δεν ένιωθαν να πασπατέψουν τους ανασασμούς του δέντρου που ήταν κάποτε. Σαν τον έπιανε καμιά φορά κείνο το παλιό μεράκι –η αλήθεια είναι όλο και πιο σπάνια– κι αρχινούσε, με αναβρυσμένη την καρδιά, τα δικά του –να, εδωπά χτυπάει η ψυχή του– για τους ρόζους και τα λοιπά, τον κόβανε γελώντας: «Κόβε, ρε μπάρμπα, να τελειώνουμε να πάμε σπίτι μας καμιά φορά... Έχουμε και φαμίλια!» Και σταμάτησε. Έτσι 'ναι, σκέφτηκε, το ρωμαίικο πια. Πακαπόντες γενήκαμε όλοι, κι εγώ πρώτος και καλύτερος. Περαστικοί στον ίδιο μας τον τόπο...

Εκείνο το ξυλάδικο γνώριζε τώρα μεγάλες δόξες. Τ' αφεντικό σπάνια φαινότανε πια. Το 'χε γυρίσει στα μεσιτικά. Οικόπεδα παραθαλάσσια εις Χορευτόν Πηλίου, κάτι χερσότοποι δηλαδή, που με λίγο λούστρο μεταμορφώνονταν σε παράδεισο επί γης. Και το 'χε το λέγειν του, ο μπεξεβέγκης. Και γενήκαν τα χωράφια βιλίτσες, κι εκείνος με την κυρά του μεγαλοπιάστηκαν – είχανε να λένε στο Βόλο για τα ντεπιές της...

Κουμάντο κάναν τώρα οι δυο μπούφοι, τ' ανίψια του. Στην αρχή δεν τα πηγαίναν καλά – χαζοπούλια απ' τα λίγα κι οι δυο, ξεσυνερίζονταν με το παραμικρό και χαλούσαν τον κόσμο. Μα με τον καιρό τούς συγγένεψε το χρήμα και μιλήσαν τον κοινό τους σκοπό. Κάπως έγινε κιόλας, κι ο ένας έβαλε χέρι στην περιουσία μιας χήρας. Της πούλησε αγαπητηλίκια, τη γλύκανε, κι όταν σιγούρεψε το παραδάκι την παράτησε. Τα βάλανε κάτω με τον άλλο, υπογράψανε και κάτι γραμμάρια, και βγήκε το εργοστάσιο του κουτιού. Όλες οι καλές οικογένειες του Βόλου εκεί έφτιαχναν το σπιτικό των θυγατέρων τους. Ένεκεν το μεράκι του μάστορα...

Περάσαν τα χρόνια, τα ροζιασμένα δάχτυλα αρχίνησαν να πονάνε –ρευματικά του είπε ο γιατρός, ένεκεν το μεράκι, κυρ Μιχάλη–, το 'νιωθε κιόλας πως πιότερο βάρος τούς ήταν

πια παρά βοήθεια –τον άλλο μήνα φτάναν οι καινούργιες μηχανές – όλα αυτόματα–, δεν ήθελε να τον λυπούνται. Τα 'βαλε κάτω, τα παιδιά σκορπίσαν πια, δεν τον χρειάζονταν, η γυναίκα δεν του αντιμίλαε ποτές, είχε και κάτι οικονομίες, έβγαλε μια μικρούλα σύνταξη, τέλεψε με το ξυλάδικο. Περνούσε καμιά φορά να τους δει, τον πρώτο καιρό, να ιδεί τις μηχανές –τι σόι έπιπλα μπορούσαν να βγάλουν, όλα ψεύτικα πια, μάτια μου, μονολογούσε μέσα του, μην τον ακούσουν και τον περιγελάσουν–, με τον καιρό έκοψε – αυτός δεν τους έλειπε, εκείνους δεν τους μπορούσε.

Τότες ήταν που ξεκίνησε η συντροφιά τους η στενή. Καθότανε ξαπλωμένος στην είσοδο, μία ξετριμμένη κόκκινη φλοκάτη, η τέλεια παραφονία σ' εκείνο το αστραφτερό, νικέλινο σύμπαν των μηχανών. Είχε πάει να τους δει – τελευταία φορά, το 'ξερε. Όπως έβγαινε, μπέρδεψε τα πόδια του σ' εκείνο το γερασμένο, αχρείαστο απομεινάρι του παλιού κόσμου, το διαολόστειλε, ύστερα κοντοστάθηκε μετανιωμένος. Έσκυψε, του χάιδεψε το σχεδόν άτριχο πια κεφάλι, πάμε, γιαβρούμ, του είπε, μη γυρίσει ποτέ κειος ο αθεόφοβος και με δικάσει που δε σε γνοιάστηκα. Ο σκύλος έκλεισε για μια στιγμή, παραδομένος στη γλυκιά ζέστα, τα μάτια του, κι ύστερα ανασηκώθηκε, τανύστηκε στα πισινά του πόδια και περπάτησε δίπλα του με σιγουριά. Έτσι ξεκίνησε η φιλία τους.

Αμα πάτε καμιά φορά στο Βόλο θα τους δείτε. Γυρίζουν πάντα μαζί. Ένας άνθρωπος κι ένας σκύλος μεγάλος κοκκινοτρίχης...

Σταύρος

«Το πρωί που δεν έχει δουλειά κάθεται, φορώντας την ποδιά του, σ' ένα τραπέζι δίπλα στην πόρτα του μαγαζιού του, στο πεζοδρόμιο» (175). Κάτι τέτοιες ώρες σκέφτεται πως δεν του ήρθαν κι άσχημα τα πράγματα. Εκείνη η Γερμανία, δηλαδή, όλα τα χρόνια της μοναξιάς του, δεν πήγαν χαμένα... Γύρισε, νοικοκυρεύτηκε –άθελά του κοιτάζει τη λευκή, σιδερωμένη του ποδιά, κάπως παράταιρη τη νιώθει ξάφνου πάνω του, κάνει να τη στρώσει κάπως, το μετανιώνει–, όλα καλά, λοιπόν. Θα μπορούσε, βέβαια, να 'ταν κι αλλιώς, να 'χε φτιάξει κείνο το σαπουνάδικο που ονειρευόταν, που δούλευε μέσα του όλα τα χρόνια της ξενιτιάς του. Μα, τι τα θες; Δεν έρχονται όλα όπως τα περιμένουμε... Να δεις, πώς το 'λεγε κείνος ο Σκουρογιάννης; Ιμείς εκεί στο Ντουμπρίνουβον... Ε, λοιπόν, ιμείς εδώ στο Βόλο, τα κάνουμε κι αλλιώς, άμα δε βολέψει η τύχη, συμβιβαζόμαστε... Γελάει μονάχος του. Μπα σε καλό σου, σκέφτεται, θα σε περάσουν για τρελό.

Ο Σκουρογιάννης κι ο Κώστας..., δικοί του άνθρωποι – ο πρώτος ιδίως. Χαμάληδες και φουκαράδες κι οι δυο τους, γι' αυτό δικοί. Σκέφτεται πως κι εδώ καλά είναι, σ' αυτό το μαγέΡΙκο. Με τη σταθερή πελατεία, χειμώνα-καλοκαίρι, με τα τυχερά του στις γιορτές και τα σαββατοκύριακα, τώρα με τον τουρισμό, βγαίνει το θεόψωμο και με το παραπάνω. Ήτανε βέβαια που πέτυχε και το σωστό σημείο, πάνω στο δρόμο. Στην αρχή δεν του άρεσε, τσίνησε, μ' εκείνα τ' αυτοκίνητα να περνάνε νύχτα μέρα... Τα 'χε χορτάσει στη Γερμανία, είπε. Πέσαν όλοι να τον φάνε, ξύπνα, ρε Σταύρο, εδώ είναι το παραδάκι, θα σε προφτάσει άλλος... Ενέδωσε. Να 'ναι καλά! Για το σαπουνάδικο ούτε λόγος πια... Κι ανάγκη από ξένα χέρια δεν έχουνε, οι δυο τους τα καταφέρνουν μια χαρά μαζί. Προκομμένη πολύ. Και καπάτσα, τίποτα δεν της ξεφεύγει – ούτε κι αυτός τότε που γύρισε, αμάθητος από γυναίκες ακόμη. Όχι πως του έλειψαν βέβαια και στη Στουτγκάρδη... ομορφόπαιδο ήτανε. Μα να, εκείνες ήταν άλλο πράγμα, τίμιος κόσμος, απλός, της βιοπάλης – χαμάλισσες κι αυτές, δικές. Σκέφτεται, τώρα, αυτή τη δική του γυναίκα, τι θα έλεγε αν τον άκουγε, «φτου! Γερμανίδες, βρώμες!» και γελάει πάλι μονάχος του.

Όλα καλά, λοιπόν. Κείνη η μουσική μόνο να έλειπε, ο ψεύτικος νταλκάς κάθε βράδυ... Δεν είναι δικός του, δεν είναι κανενός. Μα δεν τολμάει να πει τίποτε, δεν μπορεί, δεν θέλει. Κείνος ο Σταύρος, σκέφτεται, της Γερμανίας, με το μεράκι και το σαπουνάδικο, δεν υπάρχει πια, χάθηκε. Τον πήρε ο διάλογος. Και νόημα να τα κλωθογυρνάς, κυρ Σταύρο, κανένα. Όλα καλά! Ένα αυτοκίνητο με αθηναϊκές πινακίδες σταματάει μπροστά στο μαγαζί. Ο οδηγός, γύρω στα πενήντα, βγαίνει κι ανοίγει την πίσω πόρτα. Το κορίτσι που κατεβαίνει, κόρη του, θα 'ναι δε θα 'ναι είκοσι χρονών. Ο Σταύρος σηκώνεται και στρώνει την ποδιά του, –πολύ σαχλή του φαίνεται τώρα–, τους χαμογελάει. Κοιτάζει το κορίτσι. Αριστερά και δεξιά απ' το λαιμό της φτερουγίζουν δυο μικρά πουλιά. Καθώς μπαίνει μέσα να φέρει την παραγγελία ακούει ξοπίσω του το βούισμά τους. Επιστρέφει με δυο γερά κλουβιά, ένα στο κάθε χέρι.

Βασίλης

«Δεν είναι εύκολο, λέει, να σ' αφήσουνε στο Μοριά να περάσεις. Ή νικάς ή σ' αφάνισαν» (176). Κι εκείνος διόλου δε δίστασε, ούτε για μια στιγμή – τους αφάνισε. Στην αρχή δεν ήταν εύκολα, τίποτα δεν του χαρίστηκε. Ποτέ. Τη φτώχεια την ήξερε καλά, ήταν το

πρώτο, το μόνο γάλα που βύζαξε στα μαραμένα στήθια της μάνας του. Και χωρίς ποτέ να τον χορτάσει, τον γέμισε δύναμη, αυτή τη δύναμη που μόνο όσοι αγριεύτηκαν απ' τη στέρηση μπορούν να νιώσουν. Δε φοβήθηκε, λέει. Τι να φοβηθεί; Πιο κάτω δεν είχε.

Στην αρχή τη γη. Του δόθηκε, την ήξερε. Γυναίκα ήταν κι αυτή, μπορούσε να τη δουλέψει, να τη μαλάξει, να την κάνει δική του. Δεν την αγάπησε, μα την κατάκτησε, πεντάξενη του 'μεινε, όπως η άλλη, μα δεν τον νίκησε. Την περιφρονούσε τη σκλαβιά της, τον ξοδεμένο του ιδρώτα που ρουφούσε άπληστο το χώμα της, μα δεν τη φοβήθηκε, και θριάμβευσε. Τα δύο χτήματα τα 'κανε τρία, αύριο ποιος ξέρει... Εκείνος ο γείτονας που του το πούλησε, για μπιτ παρά του το 'δωσε, τον βρήκε στην ανάγκη και τον χτύπησε, αλύπητα.

Τους άλλους ύστερα. Πως τον μισούσαν το ήξερε. Δεν κρύβεται το μάτι που στάζει φαρμάκι. Μα δεν τον ένοιαζε. Είναι της φτώχειας, έλεγε, το μίσος, καταφρονείς τους άλλους για να μην μισήσεις στο τέλος τον εαυτό σου. Κι έγινε κάποιος. Νοικοκύρης, με γυναίκα και παιδιά, με το μαγαζί του τώρα κάτω στη Σπάρτη, να μην τολμούν πια να τον πιάσουν στο στόμα τους, να τον έχουν ανάγκη. Το χρήμα το φθονείς, αλλά δεν μπορείς να το μισήσεις, λέει, μαγνήτης η γλύκα του, αζαίνει μόνο μέσα σου, δεν υποτάσσεται, σε υποτάσσει. Κανέναν δε φοβήθηκε, λοιπόν.

Ούτε κι εκείνη. Στην αρχή μόνο, λέει, μ' εκείνες τις γελοίες, τις παιδιάστικες κοτσιδούλες της τον τούμπαρε, τη λυπήθηκε. Μαλάκωσε κομμάτι, πήρε να ονειρεύεται, φιλότιμο κορίτσι, εργατικά, να πάει κι αυτός κάπου τη φτώχη του μοίρα, να νιώσει τη γλύκα του θηλυκού, ν' αφήσει κάτι πίσω του. Και την ένιωσε, και άφησε. Και την είχε πια όποτε την ήθελε, όλο και λιγότερο σιγά σιγά, όλο και πιο αριά τη χρειαζότανε πια. Και μέινανε έτσι ξένοι, ανύπαρκτοι ο ένας για τον άλλο, χωρίς θλίψη, χωρίς μετάνοια, δίχως καταφρόνια. Μόνοι και ξένοι με δυο παιδιά, που τα ορίζουνε και δεν τα ορίζουν, που είναι, λέει, δικά τους, και δεν είναι κανενός. Για να πληγώνουν κι αυτά τη γη και να πληγώνονται.

Προχτές της πήρε αυτοκίνητο. Κατάδικό της. Το μοστράρισε απ' έξω να το δουν κι οι γείτονες. Να τους μπει στο μάτι. Μια ματιά δεν του 'ριξε. Τον κοίταξε μόνο μ' αυτό το βλέμμα σκοτωμένου πουλιού και πήγε κάτι να πει, μα δε βγήκε ήχος κανέννας, ούτε καν πνιχτό τιτίβισμα. Έλειπαν οι ανόητες πλεξούδες της, τις είχε κόψει. Το ρουφηγμένο, απ' το χρόνο και το άργασμα της γης, πρόσωπό της του φάνηκε τώρα ασκημότερο. Καλύτερα, σκέφτηκε. Λευτερώθηκε κι απ' αυτή την τυράννια, πως τη δυστύχεψε, πως την

αδίκησε. Τη νύχτα, που δεν μπορούσε φορές φορές να κλείσει μάτι, του 'ρχοταν αυτή η σκέψη και τον εμόλυνε, τον παίδευε ως να χαράζει. Μόνη της τα 'χε κάνει όλα, με την τρέλα της κι εκείνα τα ακατανόητα φευγιά στις ερημιές, τις προσευχές της. Σκέφτηκε για μια στιγμή τ' όνομά της, Αναστασία..., το ψιθύρισε. Φτου!, είπε ύστερα δυνατά κι έφτυσε καταής. Σκατά Ανάσταση είχε κάνει στο σπίτι του. Τον θάνατο τον ίδιο είχε παντρευτεί, είπε, και κίνησε να βρει τον άλλο χάρο, τη μάνα του.

Σκουρογιάννης

«Εκείνη η ξαφνική βροχούλα τα 'κανε όλα, απ' αυτήν γινήκαν όλα» (128). Πήρε πάλι τον κατήφορο, αυτή τη φορά για τη δημοσιά. Στάθηκε, περίμενε, μπήκε στο πρώτο αυτοκίνητο που κατέβαινε Γιάννενα. Ο άλλος, πατριώτης ήτανε, κοντοχωριανός, δώσανε τη γνωριμιά τους, ο Σκουρογιάννης ευχαρίστησε και κατέβηκε. Μπερδεμένος ένιωθε, συγχυσμένος –είχε χρόνια να κατέβει στην πόλη–, μα όχι δίβουλος. Την απόφαση την είχε πάρει. Κοίταξε γύρω του τον κόσμο που περνούσε, βιαστικοί όλοι τους, σα να είχανε κάπου να πάνε. Έβαλε κι εκείνος σπουδή στο βήμα του, προφασίστηκε τον βιαστικό, τον πολυάσχολο, κάποτε το βρήκε.

Χωμένο σ' ένα παλιόστενο, μια σβουνιά τόπος ήταν, δεν το 'πιανε το μάτι σου, του έκανε. Αυτός λοιπόν θα γινόταν ο τόπος της τελειωτικής, της έσχατης ερημιάς του; Γι' αυτό παιδεύτηκε είκοσι χρόνια στην ξενιτιά; Αυτός, είπε τώρα μέσα του, με μια σιγουριά που ξάφνιασε και τον ίδιο, και σήκωσε το βλέμμα του να ιδεί την παλιά ταμπέλα. Δεν τη βρήκε, την είχαν κατεβάσει. Τόσο το καλύτερο, σκέφτηκε, ένα χαμαλίκι λιγότερο. Όχι πως τα φοβόταν. Είκοσι χρόνια στη Γερμανία, στην ΑΕΓΚ, χίλια κοψίματα τη μέρα είχε κάνει –ο Κώστας τού τα 'χε μετρήσει, καλή του ώρα όπου κι αν βρίσκεται–, σα στρατιώτης είχε ζήσει. Στο μυαλό του, με μεγάλα, καλλιγραφικά γράμματα, σχηματίστηκε το όνομα, «Ντουμπρίνουβον», και ανάσανε.

Ένα καφενεδάκι θ' άνοιγε, τα χρήματα δεν του έλειπαν, είχε τακτοποιήσει όλες του τις δουλειές, πάντρεψε κι έναν μικρανιψιό που είχε –καλό παιδί, μα σάμπως σκορπισμένο κι αυτό–, το λοιπόν σε κανένα δεν χρωστούσε, κανέναν δεν είχε ανάγκη. Κείνος ο Τράκκας μόνο, κι ο άλλος ο ανέσωτος ο ξάδερφος, του ζάλισαν το μυαλό στην αρχή, του πέσαν από δίπλα με τα καθαριστήρια και τις μπίζνες τους, τα σίγουρα τα κέρδη και τα λεφτά τους, τον πήγαν από δω τον φέραν από κει, στο τέλος τούς το ξέκοψε κι ησύχασε. Ένα

καφεενεδάκι θα 'φτιαχνε, ουζερί, να μπαίνει κανάς άνθρωπος, να λένε καμιά κουβέντα, για τ' άλλα δεν τον ένοιαζε, θα τα 'βρισκε σιγά σιγά.

«Βάνεις δουλειές, Μήτρο, που δεν τις κατέεις... Θα γελάει το χωριό. Αυτά θέλουν κράση νεανική... Ουζερί στα γεράματα...». Ο γείτονας, κάπως πιο δικός του απ' τους άλλους – αυτούς τους αφιονισμένους με το χρήμα, σκορπισμένους ανθρώπους–, Ντομπρινοβίτης κι αυτός, κουνούσε το κεφάλι αποδοκιμαστικά. Ο Σκουρογιάννης δεν χαμπάριαζε. Σάμπως γερός δεν ήταν ακόμη; Σαν αρκούδα, σκέφτηκε, και χαμογέλασε τρυφερά από μέσα του – κι ας μην ήταν πια νέος. Στην αρχή δυσκολεύτηκε λιγουλάκι, ούτ' ο ίδιος δεν πίστευε τι πήγαινε να κάνει, ρώτησε από δω ρώτησε από κει, στο τέλος έφτιαξε και τα χαρτιά, τα τακτοποίησε όλα παστρικά – ήταν πια έτοιμος.

Εκείνη τη μέρα δεν τον κράταγε ο τόπος. Αχάραγα σηκώθηκε, κατηφόρισε πάλι τη δημοσιά, γραμμή για το μαγαζί αυτή τη φορά, χωρίς δεύτερες σκέψεις και δισταγμούς. Το ταξί τον άφησε ακριβώς απ' έξω, πλήρωσε, κατέβηκε. Αυτό ήταν λοιπόν. Άνοιξε τη μεγάλη παλάμη, πασπάτεψε την τσέπη του σακακιού, το βρήκε. Γυάλιζε στο φως της μέρας, ένα βαρύ μπρούτζινο κλειδί, απ' τα παλιά, της στέρεας προκοπής – όχι σαν αυτά τα σημερινά, τα τσουρούτικα. Μπήκε μέσα, μέτρησε με την καρδιά όλα τα κοψίματά του της Γερμανίας, φχαριστήθηκε.

Και τ' άνοιξε το «Ντουμπρίνουβον» ο Σκουρογιάννης, με δόξα και τιμή. Ο τεχνίτης που του 'φτιαξε την ταμπέλα –τον έγδυσε ο αθεόφοβος, μα του 'κανε καλή δουλειά, κάπως του θύμιζε κιόλας τον Σταύρο, τον συμπάθησε– επέμενε. «Η μόστρα του μαγαζιού είναι, κυρ Δημήτρη, πρέπει να τη γράψουμε σωστά!». Αγύριστο κεφάλι ο Σκουρογιάννης, δε θα του 'λεγε ένα σκολιαρόπαιδο πώς λεν τον τόπο του, τα κράτησε στο τέλος και τα δύο τα «ου», το 'φχαριστήθηκε.

Πελατεία μικρή, τον πρώτο καιρό, λίγοι άνθρωποι, συνομήλικοί του οι περισσότεροι, τους έλεγε τις ιστορίες του χωρίς να φοβάται, χωρίς να τον νοιάζει μη τον περιγελάσουν. Γι' αυτό το Ντουμπρίνουβον, στη αρχή με τα καφεδάκια, για τη Γερμανία, ύστερα, –εκείνη την ξένη χώρα, που είχε περισσότερους Έλληνες απ' ό,τι αυτή εδώ– σαν έπιανε να βραδιάζει, κι αρχίναγαν τα τσίπουρα. Πληθύνανε με τον καιρό οι πελάτες, μαθεύτηκε το μαγαζί, πως το 'χε ένας Ντομπρινοβίτης, απ' τους παλιούς μετανάστες αυτούς, που το 'χαν στο αίμα τους να προκόβουν, που δεν το λιάνιζαν τ' όνειρό τους, που το 'θελαν ακέραιο. Και γένηκαν, έτσι, αρκετοί. Ανθρώποι του μόχθου και της βιοπάλης, φουκαράδες

και χαμάληδες όλοι τους, που γύρισαν κάποτε για να βρουν τον τόπο τους και δε βρήκαν τίποτα, μόνο αυτό το «Ντουμπρίνουβον» βρήκαν, και τον Σκουρογιάννη, που δε φοβόταν πια να λέει «Ιμείς εκεί στη Στουτγκάρτη...». Και τους ήταν αρκετό.

Έτσι τον πήγε τον καιρό ο Σκουρογιάννης. Χωρίς ψευδαισθήσεις πια, χωρίς πολλά πολλά. Εκείνο το Ντουμπρίνουβον που δούλευε μέσα του όλα τα χρόνια της μοναξιάς του, της σκληρής οικονομίας, ο κόσμος όλος, είχε γίνει τώρα το μαγαζί του – κι εκείνη η αρκουδίτσα, που πεινασμένη κι αζευγάρωτη ακόμα, μετρούσε τους χειμώνες και τα καλοκαίρια της καρδιάς του Πίνδου. Και κάπως έτσι τον άκουσαν να λέει στα τελευταία πως δεν τον είχε γελάσει τελικά τ' όνειρο του γυρισμού του. Πως άνθρωποι υπήρχαν πάντα – κι εδώ και στη Γερμανία και παντού. Μα έπρεπε πρώτα να τους γνωρίσεις. Και για να το κάνεις αυτό έπρεπε πρώτα να παραδεχτείς τη δική σου μοναξιά.

Η θεία από το Βόλο

«Πέθανε κ' η θεία του Βόλου, αυτό το στηρίγμα της ρωμαίικης επαρχιωτικής κοινωνίας» (172). Και την κηδέψανε μετά τιμής και δόξης – το λιγότερο που μπορούσαν να κάνουν για μια τέτοια προσωπικότητα. Άλλωστε, στη μικρή μας πόλη, υποκείμενα σαν του λόγου της ποτέ δεν έλειψαν, ή μάλλον είναι είδος σε αφθονία. Εξ ου και κανείς δεν ξαφνίστηκε απ' τη μεγαλοπρέπεια και την αφειδία των τιμών. Παράδοσις δεκαετιών και βάλε ήθελε τους Βολιώτες να μη λησμονούν τα στηρίγματά τους –ο κανόνας αυτός, βέβαια, δε στερείτο εξαιρέσεων– και να δείχνουν έμπρακτα την ευγνωμοσύνη τους – ιδίως στο ύστατο «χαίρε». Ήταν, λοιπόν, το λιγότερο που μπορούσαν να κάνουν, χωρίς καμία αμφιβολία, όλοι το αναγνώριζαν. Υπήρξε βέβαια κι ένα ευτράπελο, από κείνα που κανένας συγγραφέας δεν θα μπορούσε να σοφιστεί, όση ειρωνική μαεστρία κι αν διέθετε η γραφίδα του, αλλά δεν ήρθε η ώρα του ακόμη.

Θεματοφύλαξ των θεμελιωδών αξιών της πόλης μας και του ελληνισμού, επί μισό αιώνα και βάλε, η θεία είχε θέσει, με πνεύμα γνήσιο ελληνοχριστιανικό, υπό τη μεγαλόθυμη αλλά και παντοδύναμη σκέπη της, πλήθος αναρίθμητο αναξιοπαθούντων – ορφανά, άπορες κορασίδες και άλλες που στραβοπάτησαν –για όλους είχε έλεος ο μεγαλοδύναμος–, ατυχήσαντες και ατυχήσασες. Αλλά και δεν είχε, βεβαίως, με την ίδια πάντα αφοσίωση, διστάσει να πλήξει, άλλοτε κεραυνοβόλως κι άλλοτε με μεθοδευμένη κακία και μαεστρία, εκείνους που απειλούσαν την «ομοούσια τριάδα» πατρίς-θρησκεία-

οικογένεια, τα βδελύγματα και τα παράσιτα της κοινωνίας. Και είχε, με έναν λόγο, σταθεί βράχος ακλόνητος για τους κατοίκους της, με όλους τους καιρούς και σε όλες τις εποχές. Γι' αυτό και η κηδεία της ήταν, δικαίως, το μεγάλο γεγονός της χρονιάς, ο θάνατός της πλήγμα ανεπανόρθωτο για όσους, όπως η θεια, ήξεραν τι δύσκολο σπορ είναι η αναρρίχησης... και πόσο δυσκολότερη ακόμα η παραμονή στην κορυφή.

Δε θα ήταν, επομένως, άστοχο να πούμε ότι κανείς δεν έλειψε, κανείς δεν ήταν, με λίγα λόγια, διατεθειμένος να διακινδυνεύσει μια απουσία που θα ήταν δύσκολο να συγχωρήσει μετέπειτα στον εαυτό του, και στους άλλους κυρίως. Ήταν, λοιπόν, όλοι εκεί: σύσσωμη η ιερατική κοινότητα –του μητροπολίτου, άλλωστε, χοροστατούντος–, βουλευτές και άρχοντες της τοπικής αυτοδιοίκησης, τραπεζίτες, δικηγόροι και ιατροί και, εν γένει, όλο το χριστεπώνυμο πλήθος των υπό της καλής αυτής κυρίας ελεηθέντων κι ελεηθεισών, ή απλώς προσβλεπόντων στην αλάνθαστη κρίση της. Και δεν προξενούσε κατάπληξιν καμιάν ότι όλοι –σχεδόν– είχαν μια καλή κουβέντα να πουν, μια προσωπική ιστορία να συνεισφέρουν, ως δείγμα μνημοσύνης και σεβασμού, γι' αυτή που ήταν γνήσιο παιδί δικό τους, σπλάχνο βγαλμένο από τα σπλάχνα τους...

Υπήρχαν, αναμφιβόλως, και οι αθεόφοβοι, αυτοί που, με περισσή κακεντρεχή ευθυμία αλλά και ειλικρινή λύπη και πίκρα κάποτε, σχολίαζαν ότι όλος αυτός ο κόσμος, όλη αυτή η αφρόκρεμα της υποκρισίας, είχε συρρεύσει για να σιγουρευτεί, για να βεβαιώσει με τα ίδια του τα μάτια ότι είχε όντως πεθάνει η τρομερή αυτή αγία γυναίκα, που πήρε στο λαιμό της κύριος οίδε πόσους – κάποιον έλεγαν και τον ίδιο της τον ανιψιό... Αυτό το τελευταίο το άκουσα, μάλιστα, ο ίδιος, βλέπετε ούτ' εγώ θα μπορούσα να λείπω από ένα τέτοιο γεγονός... Και λέγαν ακόμα πως αν δεν ήταν εκείνος ο λεμές να της φάει στα τελευταία την περιουσία, ακόμα εδώ θα ήταν τώρα, σε μια άλλη ίσως κηδεία, να μετράει με το βλέμμα γεμάτο μίσος δικούς και εχθρούς, και να σκάβει τον λάκκο των τελευταίων. Αλλά όπως είπαμε αυτά ήταν λόγια κάποιων κακεντρεχών...

Γι' αυτό κι όταν ξέσπασε εκείνη η νεροποντή, μες στο κατακαλόκαιρο, όλοι έσπευσαν να πουν ότι κι η φύση ακόμη συμμετείχε στο βαρύ πένθος της πόλης. Μόνο όταν τα ορμητικά νερά, που πάφλαζαν αγρίως μεταξύ των στενών –η αλήθεια είναι– διαδρόμων τού κατά τ' άλλα ωραιοτάτου κοιμητηρίου της πόλης μας, παρέσυραν το φέρετρο και άρχισαν να το κλυδωνίζουν επικινδύνως από τάφου εις τάφον, συνειδητοποιήθη το μέγεθος της καταστροφής και φανερώθη ότι άλλες ήταν οι βουλές του Κυρίου. Λίγο πριν, δηλαδή, οι ευσυνείδητοι νεκροπομποί εναποθέσουν το προχείρως, λόγω της βροχής,

ακουμπισθέν στο κράσπεδο του τάφου φέρετρο εις την τελευταία του κατοικία, η θεια πήρε την κατηφόρα. Πανικός επικράτησε προς στιγμήν, αλλά ανακτήσαντες όλοι βαθμιαίως την ψυχραιμία τους βάλθηκαν να το σταματήσουν. Κι ίσως ακόμα να τρέχαν, αν δεν ήταν ο φρεσκοανοιγμένος λάκκος, στην κάτω μεριά του νεκροταφείου, εκεί όπου συνήθως θάβουμε τους απόκληρους και τους χαμάληδες της πόλης μας, σαν τον Θοδωράκη τον Συρεγκέλα. Σ' εκείνού λοιπόν τον λάκκο κατέληξε η θεια, σα μια υπόμνηση ότι δυο μέτρα γης αναλογούν στον καθένα μας – φτωχούς και πλούσιους, δικαίους και αδίκους. Κι ο Θοδωράκης ο Συρεγκέλας έπρεπε να περιμένει δυο-τρεις μέρες ακόμα για την αποκατάσταση της καθεστηκυίας τάξης... Γιατί φυσικά δε γινόταν ν' αλλάζουν θέση με τη θεια – όσο μάθυμη κι αν υπήρξε εν ζωή.

Κώστας

«Εσύ που 'σαι συγγραφέας το ξέρεις – έχει κάτι τόπους, πας εκεί για να το κλάψεις αυτό το κλάμα, ο καθένας, λέω, έχει τον δικό του» (41). Εγώ μόνο δεν έχω κανέναν. Κι ύστερα σκέφτομαι με το φτωχό μου το μυαλό πως ούτε αυτό έχω, λόγο να κλάψω δηλαδή, για τα παλιά και τα τωρινά – τα νιώθω όλα σφραγισμένα. Και σκέφτομαι πάλι πως ίσως το κλάμα αυτό δεν έχει τόπο, το ρίχνεις σα να λέμε παντού – είναι λιγάκι σαν κι εμένα.

Αφ' ότου γύρισα απ' την Ελλάδα –απ' την Αναστασία έμαθα τα λίγα τα δικά σου–, είπα, λοιπόν, πως κάπως έκλεισε ένας κύκλος, πως με κάποιο τρόπο όλα τα γνώρισα, όσα αναλογούν δηλαδή σ' έναν άνθρωπο μικρό όπως εγώ, σ' αυτό το τίποτα που είμαι. Τα φώτα σα νάρκη των μεγάλων λεωφόρων, και τον έρωτα, που κανένα ζευγάρι αντρικά κορδόνια δεν μπορεί να τον κρατήσει, να μην τον ξεσκίσει· τις απάτητες κορφές όλων των μικρών ραφτάδων, που τις πάτησαν μόνο και μόνο για να γκρεμιστούν· τις άλλες, τις χαμηλές, των χαμάληδων όλου του κόσμου, που σε συντρίβουν, σε συνθλίβουν εξίσου· τις γραμμές στον ορίζοντα απ' τις φτερούγες των μεγάλων πουλιών της Αναστασίας, που περιμένουν το σίγουρο βόλι του κυνηγού· το ρωμαίικο και τον ξένο τόπο, που είναι μικρούτσικοι πολύ, ανύπαρκτοι κι οι δυο. Και δεν το βρήκα το νόημα, δεν τη βρήκα πουθενά την απάντηση που γύρευα.

Έφυγα τότε από τη Στουτγκάρδη, τίποτα δε με κρατούσε εκεί, ήρθα στο Μόναχο. Άφησα ένα γραμματάκι με δυο λόγια αποχαιρετισμού για την Έρρικα –αουφίντερξεν, αγαπητή, της έγραφα στο τέλος – γλωσσομαθέστατος, τα 'παμε–, σα να μου φάνηκε κιόλας πως το

πουλί χαμήλωσε το κακό του το ράμφος, λυπημένο που έχανε τέτοιο κελεπούρι, τα μάζεψα κι έφυγα. Μου φανήκαν όλα πιο εύκολα αυτή τη φορά. Χαζοπούλι ήμουν ακόμη, μη φανταστείς, ο ίδιος κουτός άνθρωπος, αλλά να, πέντε χρόνια στη Στουτγκάρδη, κάτι μπορούσα να λέω πως είδα κι εγώ. Για παράδειγμα, η χαζευτική μου επιστήμη στους ναούς του καταναλωτισμού, είχε τελειώσει πια, οι βιτρίνες με τους λογίων λογιών θησαυρούς τους δε με θάμπωναν, δεν είχαν τίποτα να μου πούνε. Είμαι ακόμα φυσικά στην πολιτεία των ξένων. Αυτό δεν άλλαξε. Δεν θ' αλλάξει. Μόνο που τώρα ξέρω. Δεν είμαι τίποτα σημαίνει δεν είμαι ούτε καταναλωτής.

Στην αρχή δεν έκανα πολλά. Είχα κάτι λίγες οικονομίες –ό,τι έμεινε αν βγάλεις το ταξίδι και κάτι ταπεινά μπιχλιμπίδια για την Αναστασία και τα παιδιά–, πολλά δε χρειαζόμουνα, βρήκα κι ένα δωματιάκι –δεν είχε κακό πουλί αυτό, μια εταιρεία το διαχειριζόταν–, κουτσοβολεύτηκα. Παραπάνω δεν είχα ανάγκη, το ξέρεις κιόλας. Για δουλειά δε βιαζόμουν, είχα κάτι γνωστούς, θα την έβρισκα την άκρη. Και τότε το κατάλαβα. Εδώ ήταν το τέρμα, ο ενστασιόν ο δικός μου. Όχι στο Μόναχο, αλλά εδώ, σ' αυτή τη μικρούλα στιγμή που τίποτα δεν είχα, τίποτα δεν περίμενα, δεν είχα να περιμένω. Και μήπως, τότε, θα μπορούσε έτσι κάπως να είναι και αρχή, σκέφτηκα, λευτέρωμα ακέριο απ' όλους κι απ' όλα: από κείνον τον μικρό ράφτη που ήταν ο πατέρας μου και δεν τον γνώριζα, από τη λυπημένη μας, αγλύκαντη νιότη με την Αναστασία, από κείνο το ξυλάδικο με την απάτη του και την κλεψιά, από τη «νόρμα» μου όλη; Κάτι φτερούγισε μέσα μου. Μπορεί και να 'ναι αυτό η ευτυχία;

Έχωσα και τα δυο χέρια στις τσέπες του παντελονιού μου –το σακάκι πάντα ανασηκωμένο, δεν κόβονται οι ρωμαίικες συνήθειες– και βγήκα. Αφήνω τη λεωφόρο να με πάει, δίχως σκοπό, δίχως προορισμό. Γίνομαι ένα μαζί της, μ' αυτό το πλήθος των φυγάδων –για πού φεύγουν, από πού, δεν τους ρωτώ– που μου μοιάζουν, που τους μοιάζω. Κι έτσι όπως βαδίζω δίπλα τους, πλάι τους, με πιάνει μια τρελή χαρά. Θέλω να τους χτυπήσω την πλάτη, να φωνάξω δυνατά, να συστηθώ, και να τους πω πως δεν είμαι κανενός κι από πουθενά, δεν είμαι τίποτα, και είμαι ο Κώστας. Και είμαι κι ο Σταύρος κι ο Σκουρογιάννης..., ο Βασίλης κι ο Μύλλερ... κι ο Βασιλειάδης κι η Έρρικα κι η Αναστασία και τα Γουδοχέρια... Που τώρα γεννήθηκα μόλις, εδώ, και είμαι μόνος, κατάμονος, ένας από σας – μαζί σας.

Αναστασία

«Τα πουλιά, λοιπόν» (156). Η διπλή μου ζωή. Φύγανε οριστικά. Ζυγιάστηκε σε μια στιγμή και χάθηκε. Πέταξαν μακριά. Τα σκότωσα. Κι είναι τώρα λιγότερο ξένη εκείνη. Τη νιώθω, με νιώθει. Το νιώθω πως με νιώθει. Δε με νοιάζεται –για τίποτα δε νοιάζεται–, πεντάρα δε δίνει για μένα, αλλά καταλαβαίνει. Είμαστε τώρα δυο οι χαροκαμένες σ’ αυτό το σπίτι. Κι είναι γι’ αυτό λιγότερο νικημένη. Έχει το μίσος της κι έχει κι εμένα – την κόρη του εαμίτη, που της πήρε τον άλλο γιο. Δεν έχουν λοιπόν σάλιο οι κατάρρες της, φαρμάκι είναι και χύνονται από τα μάτια της – σταλάζουν στη γωνιά της μέρας, σταλάζουν στης νύχτας τη χαραμάδα – γίνονται Κωκυτός. Και δε βρίσκουμε την όχθη – εκείνη δε θέλει, εγώ δεν μπορώ.

Οι manάδες του Ρωμαίικου. Η δική μου κι η δική του. Εγώ. Νεκρές πριν ακόμα γεννηθούν, φαρμακωμένες στο ρωγοβύζι προκαταβολικά, για ν’ αντέξουν. Γεννάνε τα παιδιά τους για να τα θάψουν, τους πλέκουν τα μαλλιά θηλειά για να κρεμαστούν. Και φεύγουν έτσι όπως ήρθαν, αθόρυβα και μετρημένα, βουβά και καρτερικά, μην τύχει κι ενοχλήσουνε το ανείπωτο. Κι έχει η καθεμιά το δικό της καντήλι, τον δικό της θάνατο να σιγοκαίει τη λύπη της, μέχρι να σωθεί κι αυτή, να γίνει πέτρα η υπομονή και να φτερουγίσει η ψυχή τους. Οι λυπημένες Παναγιές του ρωμαίικου... Μισούνε όπως αγαπάνε κι αγαπάνε όπως μισούν. Σιωπηλά, αθόρυβα, λυπημένα. Η μάνα μου, η μάνα του, εγώ. Οι Παναγιές του ρωμαίικου...

Τα σκότωσα, λοιπόν, τα πουλιά μου. Δεν τα άξιζα, δεν λυπήθηκα. Κι ας νόμιζα κάποτε πως ήμουνα ξεχωριστή, εγώ η Αναστασία, το μισοπάλαβο του μικρού ράφτη. Δεν ήμουν. Κι αν στάθηκαν για λίγο από πάνω μου, αν καταδέχτηκαν να ρίξουνε τη λεύτερη σκιά τους στη σκιά μου, ήταν για να με περιγελάσουνε, για να χλευάσουνε μόνο την αποκοτιά μου. Το ξέρω τώρα. Γι’ αυτό έκοψα τις κοτσίδες μου, της μάνα μου το τελευταίο χάδι, τα πουλιά μου. Για να λευτερωθώ από το ψέμα μου, την αυταπάτη πως ήτανε για μένα το βούισμά τους. Δε βγαίνω πια τις νύχτες ν’ ανασυντάξω το στερέωμα, το πέταξα το μαγικό ραβδί μου. Πουλιά σαν και αυτά δεν έρχονται στης Σούρπης τις Αναστασίες, στα περιβόλια των Μολάων. Ήτανε μόνο η ονειροφантаσία μου.

Και μείναμε εμείς οι τρεις, εγώ κι αυτή, ο γιος της. Ένας Βασίλης, σαν αυτούς που αναλογούν στην καθεμιά Αναστασία. Ούτε καλός ούτε κακός, ούτε μοναδικός ούτε ξεχωριστός, ένας άντρας σαν τους άλλους. Κι έχουν οι άντρες του ρωμαίικου όλοι το

σαράκι τους, το αγκάθι ο καθένας δικό του. Κι είναι ταξίδι αυτό και προορισμός, αλλά είναι και θάνατος κι αφανισμός, δικός τους και των άλλων. Να τους ζητάει ολοένα περισσότερα, να μη σώνει να κορεστεί, μέχρι να ξετελέψει το χαμό, να ολοκληρώσει τον όλεθρό τους. Η φτώχεια ήταν το δικό του. Την άλεσε, τη νίκησε, μα έχασε τον εαυτό του. Και μείναμε εμείς οι δυο. Να κοιταζόμαστε με μάτι άδειο. Χωρίς αγάπη, χωρίς μίσος, χωρίς τίποτα που να μαρτυράει ότι είμαστε ακόμα ζωντανοί. Δεν πιάνουμε χώρο στο κρεβάτι, στην άκρια κουλουριαζόμαστε, μην τύχει κι ακουμπιστούμε, μην τύχει και θυμηθούμε πως δίπλα μας υπάρχει ένα σώμα ζωντανό, με σάρκα και οστά.

Έτσι υπάρχουμε, αυτή είναι η ζωή μας. Και δεν πειράζει, να σου πω την αλήθεια. Διόλου δεν πειράζει. Δεν τα θέλω τα ψεύτικα πουλιά, ούτε τα κλουβιά τους. Το φτερά τους ήθελα να 'χω, το λεύτερο πέταγμά τους. Κι αφού δε γινότανε, δεν θέλω ούτε το βούισμά τους.

Τα πουλιά

Είναι κάτι πουλιά, λέει, π' αφηλώνουν τον νου των ανθρώπων. Μεγάλα και περήφανα, δεν καταδέχονται να χαμηλώσουν κατά το ριζιμίο τους. Δεν κατεβαίνουν κάτω στις μικρές τις πολιτείες τις δικές μας. Η ράτσα τους δεν τον ανέχεται τέτοιο ξεπεσμό. Τον άνεμο και τον καιρό έχουνε σηματορώ τους, των κυνηγών τα βόλια δεν τα φτάνουν. Διασχίζουν τις θολές γραμμές των οριζόντων, πάνω απ' τα σύννεφα της ανθρώπινης μιζέριας κι ακηδίας, πάνω από λιοστάσια και περιβόλια, θάλασσες και λιμάνια, πάνω από την άχνα της μέρας που ξεθυμαίνει τον νυχτερινό καημό της. Δε νιώθουν χρόνο κι εποχές, δεν έχουνε φωλιά και ταίρι. Κοπαδιαστά βουτάνε μια στιγμή κι ύστερα πάλι ξεμακραίνουνε κατά το ψήλος τ' ουρανού, σαν τρελαμένα.

Είναι κάτι πουλιά που φεύγουν πάντα ελεύθερα, που στο φτερούγισμά τους αναταράσσεται της γης το φύλλωμα κι αναμετριέται το φως με τον αέρα. Δεν αιωρούνται άνευρα και άχαρα, χορεύουνε τον άνεμο πλανάροντας κατά πως θέλουν τη ορμή του. Πλέουν στη ρύμη του αιώνια κι ανυπόταχτα, δεν είναι σύμβολα, χλωμά και κούφια των ανθρώπων συμφραζόμενα. Στο πέταγμά τους ανακατεύονται τα χρώματα, καρδιοχτυπά το σφρίγος όλης της πλάσης. Δεν τιτιβίζουνε, δεν κελαηδούν, κλαγγή δε βγάζουνε να τα προφτάσεις. Κι έτσι αλήτικα γυρνούν, πλανώνται μέσα στους αιώνες, οικτίζουν τους φτωχούς ταξιδευτές, πτηνά, ανθρώπους και τα εξημερωμένα κατοικίδια τους.

Κι έρχεται τότε κάποια στιγμή, μέσα στην τόση τους μεγαλοσύνη, που πλήττουν, βαριούνται κι ανιούν. Αρχίζουν τότε το μεγάλο τους παιχνίδι. Κόβουνε γύρους, νωχελικά αφήνονται στη διάθεση της μέρας, σιγά σιγά λοξοδρομούν κατά τις απλωσιές του κόσμου. Ποιος δίνει το σύνθημα δεν είναι σαφές. Δεν έχει αρχηγούς και γραμματείς η δική τους πολιτεία. Κάνουν το κέφι τους απλώς, και στροβιλίζονται υπακούοντας στην αυτάρεσκή τους θυμηδία. Τον ξεδιαλέγουν τότε τον εκλεκτό, αυτόν που προορίζουν να ζήσει για λίγο τη διπλή ζωή του. Δεν είναι το βούισμά τους για του κάθε ταπεινού τ' αντί, δεν συντροφεύει τους δειλούς, τους φοβισμένους. Θέλει καρδιά και δυνατή ψυχή ν' ασηκωθείς από το χώμα.

Κι ύστερα πάλι τον αφήνουνε και φεύγουν. Τους ήταν αρκετό να παίζουν τόσο.

Είναι κάτι πουλιά που αψηλώνουνε τον λογισμό του ανθρώπου. Ζυγιάζουνε το θύμα τους και εφορμούν ξετρελαμένα. Μα φεύγοντας κάτι του παίρνουνε, να το 'χουνε ενθύμιο, σα φυλακτό του έρωτα, να πούμε, υπόμνηση μιας τέλειας ημέρας. Γιατί, σα νοσταλγούν τη μυρωδιά που αναδίδει ο μούστος και η ζεστή κοπριά, το ξυνισμένο γάλα κι ο ζεστός αέρας, τα σάπια φύλλα, τη στιφή αποφορά του φοβισμένου χνώτου του θανάτου, την ανθρωπιά τους νοσταλγούν, αυτό το ακέριο που κλείνει μέσα του το εφήμερο.

Βιβλιογραφία

- Αντί (297). (1985α). Δημήτρης Χατζής 1913-1981. Βιογραφικό σημείωμα, σσ. 22-23.
- Αντί (297). (1985β). Ο Δ. Χατζής και τα περιοδικά, σσ. 19-21.
- Bellow, S. (1976, Δεκέμβριος 12). *Nobel lecture*. Ανάκτηση από Nobel Prize: <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1976/bellow/lecture/>
- Berger, J. (2012). Εισαγωγή του John Berger (2010). Στο J. Berger, & J. Mohr, *Ο έβδομος άνθρωπος* (σσ. 19-21). Αθήνα: antifascripta.
- Clough, S. B., & Rapp, R. T. (1980). Οικονομική ανάκαμψη, μεγέθυνση και οικονομικά θαύματα. Στο *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία. Η οικονομική ανάπτυξη του δυτικού πολιτισμού* (Τόμ. Β, σσ. 606-635). Εκδόσεις Παπαζήση.
- Friedmann, G. (1984). *Πού τραβά η ανθρώπινη εργασία;*. Αθήνα: Κάλβος.
- Hokwerda, H. (2016). *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος. Νεοελληνική παράδοση και ιδεολογία στο έργο του Δημήτρη Χατζή*. Αθήνα: Καλλιγράφος.
- keimenabooks.gr*. (2019, Σεπτέμβριος). Ανάκτηση από <https://keimenabooks.gr/books/dihghmata/>
- Mutic, Z. (2001, Ιούλιος 27). Το καλό πουλί. *Αντί* (743-744), σσ. 62-64.
- Vitti, M. (1987). *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Αλεξίου, Β. (2016, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος). Προλεγόμενα. *Ουτοπία* (118), σσ. 21-44.
- Αποστολίδου, Β. (2010). *Τραύμα και μνήμη. Η πεζογραφία των πολιτικών προσφύγων*. Αθήνα: Πόλις.
- Αποστολίδου, Β. (2022). *Λογοτεχνία και Ιστορία στη Μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*. Αθήνα: Πόλις.
- Βιζυηνός, Γ. Μ. (1991). *Νεοελληνικά διηγήματα*. (Π. Μουλλάς, Επιμ.) Αθήνα: Ερμής.
- Γουλανδρής, Ν. (1991). *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*. Αθήνα: Γνώση.
- Γουλανδρής, Ν. (1995). *Μικρό Νεοελληνικό Όργανο*. Εξάντας.

- Γουλανδρός, Ν. (2001). *491 δελτία (1930-1975) για τον Δημήτρη Χατζή*. Αθήνα: Μαύρη Λίστα.
- Δάλλας, Γ. (1998, Μάρτης-Απρίλης). Μνήμη Δημήτρη Χατζή. Η συγγραφική πορεία του και η ποιητική της. *Η Λέξη* (144), σσ. 133-141.
- Ζήρας, Α. (2001, Ιούλιος 27). Η προετοιμασία και η υποδοχή του *Διπλού βιβλίου*. *Αντί* (743-744), σσ. 44-51.
- Ζήρας, Α. (2013, Σεπτέμβριος 29). Η σύνθεση που δεν έγινε... *Η Αυγή*. Ανάκτηση Μάρτιος 21, 2026, από https://www.avgi.gr/tehnese/68425_i-synthesi-poy-den-egine
- Ησαΐα, Ν. (1978, Μάιος-Ιούνιος). Πάνω στο άρθρο του Π. Κοροβέση "Το τέλος της μικρής μας λογοτεχνίας". *Το Δέντρο* (2), σσ. 75-80.
- Καλιόρης, Γ. (1977, Φεβρουάριος). Το αδιέξοδο των μεταχμίων. *Ο Πολίτης* (9), σσ. 69-80.
- Καραποστόλης, Β. (1985). *Η αδιαχώρητη κοινωνία. Ένας διάλογος της κοινωνιολογίας με τη λογοτεχνία*. Αθήνα: Πολύτυπο.
- Καστρινάκη, Α. (1999). Το έπος της πίστης και το δράμα της δυσπιστίας. Στο Συλλογικό, Γ. Η. Παππάς, & Α. Δ. Σκιαθάς (Επιμ.), *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης* (σσ. 121-134). Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις.
- Καψωμένος, Ε. Γ. (1999). Ο Δημήτρης Χατζής και το πολιτισμικό μας πρόβλημα. Στο Συλλογικό, Γ. Η. Παππάς, & Α. Δ. Σκιαθάς (Επιμ.), *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης* (σσ. 306-316). Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις.
- Κίτσιου Χαραλαμπίδου, Α. (2001, Ιούλιος 27). Πώς γνώρισα τον Δημήτρη Χατζή. *Αντί* (743-744), σσ. 20-22.
- Κοροβέσης, Π. (1978, Μάρτιος). Το τέλος της μικρής μας λογοτεχνίας;. *Το Δέντρο* (1), σσ. 26-31.
- Κοτζιάς, Α. (1982). *Το διπλό βιβλίο*, 1976. Στο Α. Κοτζιάς, *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι* (σσ. 187-192). Αθήνα: Κέδρος.
- Κοτζιάς, Α. (1982). Μουσικήν ποίει και εργάζεται. Στο Α. Κοτζιάς, *Μεταπολεμικοί πεζογράφοι* (σσ. 192-197). Αθήνα: Κέδρος.

- Λαζαρίδου, Μ. (2005, Φεβρουάριος). Διαπολιτισμικά στοιχεία στο βιβλίο του Δ. Χατζή: *Το Διπλό βιβλίο. Επιστημονικό Βήμα* (4), σσ. 125-136.
- Λορεντζάτος, Ζ. (1979). *Οι Ρωμίες (o altra cosa)*. Αθήνα: Δόμος.
- Μαργαρίτη, Φ. (1985, Αύγουστος 30). Απ' το τέλος της μικρής μας πόλης στη Στουτγκάρτη-την πολιτεία των ξένων. *Αντί* (298), σσ. 28-32.
- Ματζουράνης, Γ. Ξ. (1974). *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία (Γκασταρμπάιτερ)*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μαχαιρά, Α. (2003). Μετανάστευση και οικονομική ανάπτυξη στη μεταπολεμική Ελλάδα. Η προσέγγιση της κεντροαριστεράς. *Μνήμων* (25), σσ. 79-110.
- Μερακλής, Μ. Γ. (1979, Ιανουάριος - Μάρτιος). Η επανεμφάνιση του Δημήτρη Χατζή. *Το διπλό βιβλίο. Νέα Πορεία*, 25 (287-289), σσ. 2-9.
- Μηλιώνης, Χ. (1998, Μάρτης-Απρίλης). Δημήτρης Χατζής. Ένας απόηχος. *Η Λέξη* (144), σσ. 158-161.
- Νούτσος, Π. (1999). Ο "πολιτικός" Δημήτρης Χατζής. Αναβαθμοί στη διαμόρφωση του λογοτέχνη και φιλολόγου. Στο Συλλογικό, Γ. Η. Παππάς, & Α. Δ. Σκιαθάς (Επιμ.), *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης* (σσ. 42-47). Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις.
- Παγανός, Γ. Δ. (1988). Δημήτρης Χατζής. Στο Συλλογικό, *Η Μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67* (Τόμ. Η', σσ. 172-249). Αθήνα: Σοκόλη.
- Παπαγεωργίου, Κ. Γ. (1976, Δεκέμβριος 11). Ο Κώστας Γ. Παπαγεωργίου παρουσιάζει το *Διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή Εκδόσεις Εξάντας, 1976. *Αντί* (60), σ. 48.
- Πασχαλίδης, Γ. (1999). Σπουδή πάνω στις *Σπουδές* του Δημήτρη Χατζή. Στο Συλλογικό, Γ. Η. Παππάς, & Α. Δ. Σκιαθάς (Επιμ.), *Δημήτρης Χατζής Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης* (σσ. 158-172). Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις.
- Πέτκου, Έ. (2024). The experience of foreignness in The Double Book by Dimitris Hatzis. *Cahiers balkaniques*. Ανάκτηση Απρίλιος 2, 2026, από <https://journals.openedition.org/ceb/21682>
- Πολίτης, Α. (1998). Μεταπολεμική ποίηση και πεζογραφία. Στο Α. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (σσ. 333-367). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Ραυτόπουλος, Δ. (1977, Δεκέμβρης). *Χρονικό '77*, 8, σ. 59.

- Ραυτόπουλος, Δ. (2012). Δημήτρης Χατζής. Το χαμένο βιβλίο. Στο Δ. Ραυτόπουλος, *Εμφύλιος και λογοτεχνία* (σσ. 47-58). Αθήνα: Πατάκης.
- Σαχίνης, Α. (1978, Ιανουάριος-Ιούνιος). Τετράδια κριτικής. 21 Νοεμβρίου 1976: Δημήτρη Χατζή, *Το Διπλό βιβλίο*, 1976, σ. 163. *Νέα Εστία*, 103 (1217), σσ. 372-374.
- Σελιώτη, Β. (2009, Φθινόπωρο). Θέσεις του γενέθλιου τόπου στο *Διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή. *Νέα εποχή* (302), σσ. 25-28.
- Σταματίου, Κ. (1976, Οκτώβρης 23). Το μυθιστόρημα δύο χαμένων γενιών. Δημήτρη Χατζή: *Το διπλό βιβλίο*. *ΤΑ ΝΕΑ*, σ. 13.
- Σταυροπούλου, Έ. (1999). Το φράγμα της σιωπής. Το πρόβλημα της επικοινωνίας στους γυναικείους χαρακτήρες της πεζογραφίας του Δημήτρη Χατζή. Στο Συλλογικό, Γ. Η. Παππάς, & Α. Δ. Σκιαθάς (Επιμ.), *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης* (σσ. 147-157). Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις.
- Τζιόβας, Δ. (1980, Ιούνιος-Ιούλιος). Ιδεολογία και αισθητική λειτουργία στην πεζογραφία του Δ. Χατζή. *Ηπειρωτική Εστία, ΚΘ'* (338-339), σσ. 544-561.
- Τζιόβας, Δ. (1999). Η πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή: Ουμανιστικός ρεαλισμός και η ποιητική της μεταβατικής αφήγησης. Στο Συλλογικό, Γ. Η. Παππάς, & Α. Δ. Σκιαθάς (Επιμ.), *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης* (σσ. 48-56). Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις.
- Τζιόβας, Δ. (2002). *Το παλίμψηστο της ελληνικής αφήγησης. Από την αφηγηματολογία στη διαλογικότητα*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Τριάντου, Ι. (1999). Οι αφηγηματικές τεχνικές ως μηχανισμοί σημασιοδότησης στο έργο του Δημήτρη Χατζή. Στο Συλλογικό, *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης* (σσ. 190-210). Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις.
- Τσακνιάς, Σ. (1999). Το *Διπλό βιβλίο* και οι δύο προοπτικές. Στο Συλλογικό, Γ. Η. Παππάς, & Α. Δ. Σκιαθάς (Επιμ.), *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης* (σσ. 182-189). Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις.
- Φιλοκύπρου, Έ. (1992). Ο διάλογος των αφηγητών στο *Διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή. *Ελληνικά* (42), σσ. 329-339.

- Φραγκιάς, Α. (1998, Μάρτης-Απρίλης). Ο δεσμός με τα πράγματα. *Η Λέξη* (144), σσ. 121-123.
- Φραγκόπουλος, Θ. Δ. (1977, Δεκέμβρης). *Χρονικό '77*, 8, σ. 61.
- Χατζής, Δ. (1976, Ιούνιος 26). Λαϊκός πολιτισμός. *Αντί* (48), σσ. 33-35.
- Χατζής, Δ. (1980, Φθινόπωρο). *Πρίσμα* (1), σσ. 3-4.
- Χατζής, Δ. (1985α, Αύγουστος 16). Να μη γίνουμε πρόσφυγες στην ίδια μας την πατρίδα. *Αντί* (297), σσ. 40-43.
- Χατζής, Δ. (1985α, Αύγουστος 16). Το τραγούδι της νεκρής αδερφής. *Αντί* (297), σσ. 28-29.
- Χατζής, Δ. (1985β, Αύγουστος 30). Περί του έργου μου, ομιλώ αυτός. *Αντί* (298), σσ. 23-25.
- Χατζής, Δ. (1993). *Εκπομπές που αγάπησα*. (Φ. Γερμανός, Δημοσιογράφος) Αθήνα. Ανάκτηση Απρίλης 20, 2026, από <https://www.ert.gr/ert-arxeio/dimitris-chatzis-13-noemvrioy-1913/>
- Χατζής, Δ. (1994). *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Αθήνα: Ζώδιο.
- Χατζής, Δ. (1999). *Το διπλό βιβλίο*. Αθήνα: Το Ροδακίό.
- Χατζής, Δ. (2005). *Το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού. Διαλέξεις και Δοκίμια*. (Β. Αποστολίδου, Επιμ.) Αθήνα: Το Ροδακίό.
- Ψάχου, Μ. (1999). Παράλληλες αναγνώσεις έργων του Δημήτρη Χατζή και του Μιχάλη Γκανά. Η λειτουργία του τόπου. Στο Συλλογικό, Γ. Η. Παππάς, & Α. Δ. Σκιαθάς (Επιμ.), *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης* (σσ. 211-221). Πάτρα: Αχαϊκές εκδόσεις.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.